

Оксана Драч,
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

Інна Губенко,
Черкаська медична академія

**«ОСВІТА НАРОДУ ЗАЛЕЖИТЬ ВІД УЧИТЕЛІВ»:
СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙ ПІДВИЩЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ПЕДАГОГІВ В УКРАЇНІ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)
НА МАТЕРІАЛАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ**

Школа — від початкової до вищої — становить соціальний інститут, що опосередковує рівні духовного життя суспільства. Шкільне навчання є одним із найважливіших каналів ретрансляції накопиченого людством досвіду, соціалізації особистості й адаптації до конкретних суспільних відносин. Об'єктивні можливості, що містяться в ідеї систематичної публічної освіти, визначально важливі для суспільства і держави.

У ХІХ ст. у країнах Заходу, як результат Просвітництва, усвідомлено самоцінність і неповторність особистості, сформовано класичну педагогіку Нового часу. У ній особливої уваги набуло обґрунтування цілей, змісту і методів освітнього процесу і розроблення нових теорій соціального виховання. Водночас еволюція освітніх процесів у «довгому ХІХ ст.» визначалася комплексом політичних, соціальних і культурно-економічних чинників. До ключових детермінант належали революційні потрясіння, воєнні конфлікти, національно-визвольні рухи, масштабні соціальні трансформації та прискорений розвиток промисловості. Ці процеси супроводжувалися науково-технічною модернізацією і зміною культурних практик у провідних державах Європи, що визначали загальноцивілізаційні орієнтири і напрям розвитку національних систем освіти.

Перехід від традиційного суспільства до індустріального в Україні, яка перебувала у складі двох імперій — Російської та Австро-Угорської — супроводжувався суттєвими змінами у духовній сфері, зокрема в освіті. У дослідженні розглянемо трансформації підготовки вчителів Наддніпрянської України, дев'ять губерній якої перебували в складі Російської імперії. Задля поглиблення аналітичності і системності дослідницької роботи джерельну базу наукового пошуку локалізовано Київським навчальним округом.

Витоки: підготовка вчителів першої половини XIX ст.

Початок XIX ст. ознаменований новим етапом становлення культурно-освітнього середовища і педагогічного потенціалу. Нормативні акти початку століття — «Попередні правила народної освіти» (1803) і «Статут навчальних закладів, підвідомчих університету» (1804) — закріпили базову структуру освітньої системи Російської імперії. Її ланками стали: парафіяльна школа — повітове училище — губернська гімназія — університет, що корелювали з адміністративно-територіальним поділом держави і церковною мережею. Утворення навчальних округів (великий регіон, що включав одне чи кілька генерал-губернаторств), центрами яких визначали університети, формувало нову модель управління освітою.

Українські губернії було включено до кількох округів: губернії Правобережної України — Київська (до 1818), Подільська і Волинська — входили до Віленського навчального округу; Харківська губернія, губернії Лівобережної та Південної України — до Харківського округу³. У 1832 р. створено Київський навчальний округ, до якого ввійшли Київська, Подільська і Волинська, згодом — Полтавська і Чернігівська губернії (1839), на початку ст. — Холмська губернія (1912). Навчальний округ очолював попечитель⁴, функції якого полягали в нагляді і контролі за всіма освітніми закладами в окрузі, а також представництві інтересів навчального округу в Міністерстві народної освіти. Адміністративно-методичним центром навчального округу було визначено університет, у підпорядкуванні якого перебували всі освітньо-виховні заклади регіону: гімназії, повітові і парафіяльні училища, приватні пансіони, а також домашні вчителі⁵.

Утілення розробленої освітньої системи в Україні відбувалося протягом першої половини XIX ст. Її основу початково сформував Харківський університет (1805); у 1834 р. розпочав діяльність Університет Св. Володимира у Києві (далі — Київський університет). На університети, окрім загальних освітніх і виховних функцій, було покладено і підготовку викладачів вищої і середньої школи. Згідно зі статутами 1804 і 1835 рр., при них організовували педагогічні інститути з трирічним терміном навчання. Першим став Педагогічний інститут (далі — педінститут) при Харківському університеті (1811), другим — педінститут при Київському університеті (1834), вихованців яких готували у вчителі гімназій і повітових училищ навчального округу. На чолі педінституту стояв директор, якого обирала Рада університету⁶. Він розробляв навчальний план підготовки здобувачів педагогічної освіти і відповідав за його реалізацію.

До педінституту вступали випускники університету, удостоєні ступеня кандидата⁷. Ними були казеннокошtnі⁸ (не більше 12 осіб) і своєкошtnі вихованці, загальна чисельність яких становила 20–24 осіб, за винятком Київського інституту, де навчалася 30 студентів⁹. Випускники, які навчалися коштом держави, мали відпрацювати вчителями-

³ Зі створенням Новоросійського ун-ту в Одесі (1865) губернії Південної України буде включено до Одеського навчального округу.

⁴ Першим попечителем Віленського навчального округу був А.-С. Чарторийський (1803–1823) — польський магнат, прихильник відродження Речі Посполитої, який з 26 років перебував на службі в Російській імперії. Першим попечителем Харківського навчального округу був С.А. Потоцький (1803–1817) — виходець із польсько-шляхетського роду, який перейшов на російську службу. Сприяв розвитку Харківського ун-ту та створенню інституту шляхетних дівчат у Харкові.

⁵ Див. детальн.: Шандра В.С. Навчальні округи. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Navchalni_okruhy (останній перегляд: 19.11.2025)

⁶ Рада університету — вищий колегіальний орган університетського самоврядування, до якого входили заслужені й ординарні професори.

⁷ Кандидат — нижчий щабель науково-дослідної кваліфікації вчених у Російській імперії у триступінчастій ієрархічній структурі «кандидат–магістр–доктор». Особам зі вченим ступенем при вступі на державну службу присвоювалися класні чини згідно з Табелем про ранги: кандидат отримував чин XII класу (губернський секретар), магістр — IX класу (титулярний радник), доктор — VIII класу (колезький асесор).

⁸ Навчалися за рахунок коштів держави з подальшим відпрацюванням наданої стипендії.

⁹ Більше число студентів Педінституту при Київському ун-ті обумовлювали політичні завдання імперської влади з русифікаторської політики в регіоні. Див. детальн.: Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / пер. М. Крисань. Москва: НЛО, 2011. С. 249–295.

предметниками у закладах середньої освіти шість років. Для своєкоштных студентів, які не мали «обов'язкового розподілу» і готувалися, в основному, до наукової кар'єри, навчання в педінституті було своєрідною аспірантурою.

Освітня підготовка в педінституті становила три роки, а її специфікою була пріоритетна увага до майбутнього педагогічного фаху. До переліку програмних професійних компетенцій випускників входили: красномовство, здатність правильно і чітко висловлювати думки, логічно (усно і письмово) викладати матеріал, а також практичне засвоєння основ педагогіки і дидактики. Відповідно до статутних вимог, професори, окрім університетських курсів, читали лекції майбутнім педагогам, «наставляючи їх у мистецтві викладати науки ясно і систематично» (§ 127). Вихованці педінституту проводили пробні лекції у присутності професорів, вели навчальні заняття зі студентами, надавали їм допомогу в підготовці до іспитів, а також щомісяця представляли на розгляд власні письмові роботи і переклади з обраної спеціальності. Випускники педінституту, опанувавши трирічний курс і удостоєні звання кандидата, могли лишитися при університеті «для продовження навчання на іншому відділенні» (§ 120). Термін їх перебування не був обмежений. У подальшому це право було ліквідовано у зв'язку з посиленням державного регулювання в університетській освіті¹⁰.

Розглянута модель фахової підготовки викладачів при університетах, яка поєднувала методичну продуманість із гнучкістю організаційних форм, сприяла формуванню кваліфікованого педагогічного персоналу закладів середньої освіти, що, своєю чергою, позитивно вплинуло на підвищення рівня освіченості в Україні. Особи, які вбачали своє професійне майбутнє в університетській діяльності, систематично вдосконалювали наукову кваліфікацію під керівництвом досвідчених педагогів.

Випускники педінституту, які виявили найвищі результати в навчанні, могли бути рекомендовані до випробувань на здобуття ступеня магістра, а після його отримання — залишені при університеті для підготовки до професорського звання. Відповідно до штатного розпису університету, передбачалося 12 вакансій магістрів, залишених для продовження наукової роботи з метою здобуття докторського ступеня. Проте, по-факту таку кількість професорських стипендіатів повністю не укомплектовували. Водночас, науковий рівень магістерських і докторських дисертацій був досить високим.

Магістри здійснювали в університеті педагогічну діяльність, зокрема проводили навчання зі студентами-кандидатами, а за рекомендацією Ради університету їм могли доручати читання лекцій. Вони мали перевагу перед сторонніми особами під час зарахування на посаду ад'юнкта і могли бути призначені на цю посаду після успішного проходження відповідних випробувань, затверджених Радою університету, за умови наявності вакантних місць.

Таким чином, є підстави кваліфікувати Педінститут при університеті як своєрідний симбіоз суто педагогічного навчального закладу, аспірантури і докторантури. На середину XIX ст. у Наддніпрянській Україні діяли два педінститути при Харківському і Київському університетах, які готували вчителів для освітніх закладів держави. Водночас протягом аналізованого періоду в імперській державі загалом і суспільстві України зокрема накопичилося чимало застійних явищ і проблем, які потребували змін.

Пробудження: проекти удосконалення вчителів Київського навчального округу

Загальна ситуація в Російській імперії змінилася під впливом поразки у Східній (Кримській) війні (1853–1856)¹¹. Громадська думка набувала суттєвої значущості і через пресу

¹⁰ Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России: в 4-х т. Т.1.: Российские университеты и Устав 1804 г. / ред. В.А. Садовниченко. Москва: Изд-во МГУ, 2002. С. 287.

¹¹ Див. детальн.: Кульчицький С.В. Кримська війна 1853-1856, Східна війна 1853-1856. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 351-352.

формувала переконання щодо необхідності модернізації. Новий імператор Олександр II змушений до неї прислухатися і вдаватися до гнучкішої політики. Ідея оновлення держави об'єднувала низку високоурядовців (т.зв. «ліберальна партія»), які мали університетську освіту, розуміли необхідність змін і розпочали підготовку реформ¹².

Представники імперської «просвітницької бюрократії» були переконані в необхідності розбудови основ громадянського суспільства, підґрунтям чого мало стати загальне підвищення освітнього рівня багатомільйонного населення, в тому числі й в Україні. До посадовців-реформаторів нового типу належав відомий на той час лікар і педагог М. І. Пирогов¹³, який 1856 р. на шпальтах преси започаткував громадську дискусію щодо подальшого розвитку освітньої сфери держави. Саме він став ініціатором модернізації вдосконалення педагогічної підготовки вчителів у Київському навчальному окрузі, попечителем якого був призначений у липні 1858 р.¹⁴.

Особисті інспекції М.І. Пироговим навчальних закладів засвідчили критичну потребу повної реорганізації педагогічного процесу в нижчих училищах¹⁵. У поданні міністру народної освіти, попечитель окреслив системну проблему недостатньої дидактичної підготовленості вчителів як середніх, так і початкових шкіл. Хронічний брак педагогічних кадрів у нижчих училищах поглиблювався архаїчним рівнем методичної обізнаності значної частини чинних учителів. Попри достатню академічну освіту (здобуту в гімназіях, ліцеях, інститутах чи університетах), більшість із них не володіла елементарними знаннями з практичної педагогіки, методики викладання та наочних способів навчання, що були невід'ємними для підготовки вчителів німецьких шкіл. У досить різкій, але обґрунтованій формі Пирогов стверджував, що неможливо сподіватися на реальний поступ шкільництва за умови, коли викладання доручають особам без спеціальної педагогічної підготовки¹⁶. Як організаційно-практичний крок він запропонував створити педагогічну семінарію, покликану забезпечити системну підготовку майбутніх учителів на засадах новітніх дидактичних здобутків¹⁷.

Домінантною ідеєю, втілення якої розпочинає попечитель Київського навчального округу Пирогов, стало вдосконалення наявних і формування нових інституцій практико-орієнтованої педагогічної підготовки вчителів нижчих і середніх навчальних закладів. Передусім М.І. Пирогов узявся до реорганізації вищої ланки педагогічної освіти, а саме підготовки майбутніх учителів в університеті. Ініціювавши створення комітету з організації педагогічної семінарії при Київському університеті, до складу якого ввійшли і делеговані закладом представники, попечитель округу і комітет започаткували обговорення педагогічної фаховості вихованців університету.

Аналіз рівня підготовленості випускників університету, які вчителювали в освітніх закладах округу, засвідчив недостатність їхніх фахових знань із навчальних дисциплін, а також слабку практичну обізнаність із методами викладання¹⁸. Декан історико-філологічного факультету професор І. Я. Нейкірх¹⁹ пояснював проблему надмірною багатопредмет-

¹² Див. детальн.: Шандра В., Аркуша О. Україна в XIX столітті: доба модернізації / відп. ред. В. Смолій. Київ: Академперіодика, 2022. 706 с.

¹³ Детальніше про особистість М.І. Пирогова див.: Драч О.О. Микола Іванович Пирогов: становлення особистості інтелектуала крізь призму історичної антропології. Człowiek w historii vs historia człowieka. Monografia zbiorowa / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-educacyjny im. Luciena Febvra, 2021. С. 167-183;

¹⁴ Див. детальн.: Драч О. Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу. *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 6-14.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАУК). Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 13.

¹⁶ Там само. Арк. 13 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 22.

¹⁸ Там само. Арк. 3.

¹⁹ Нейкірх Іван Якович (1803–1870) — історик, заслужений професор, декан історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту. Уродженець Курляндської губ., з родини годинникового майстра. Скінчив історико-філологічний ф-т Дерптського ун-ту. Після захисту дисертації (1835) приват-доцент Дерптського ун-ту. 1837–1868 —

ністю навчального плану, що ускладнювала формування спеціалістів, також відсутністю практичних занять із методики викладання дисциплін. Він запропонував відновити практичні заняття казеннокоштных студентів із навчальних предметів гімназій і повітових училищ, які функціонували на факультеті до 1851 р.²⁰

Як підсумок, попечитель Київського навчального округу М.І. Пирогов подав на розгляд міністра народної освіти комплекс заходів, спрямованих на підвищення професійної підготовки вихованців університету, які після завершення навчання мали розпочати педагогічну діяльність. Передусім пропонувалося організувати при університеті практичні заняття з основних дисциплін гімназійного курсу (російської мови і літератури, грецької та латинської мов, історії, географії і математики)²¹. Визнали недоцільним після випуску призначати казеннокоштных студентів на вчительські посади; натомість передбачалося лишати їх стипендіатами університету на 5-й (додатковий) рік, протягом якого вони виконували обов'язки репетиторів²² у київських гімназіях, опановуючи методику викладання обраного предмета²³. Фінансування проєкту планувалося здійснювати за рахунок коштів, отриманих від оплати навчання в гімназіях і дворянських училищах округу. Нагляд за практичною підготовкою студентів покладался на попечителя та відповідний комітет²⁴.

Заручившись схваленням міністра народної освіти Є.П. Ковалевського²⁵, Пирогов рекомендував адміністрації Київського університету розпочати педагогічні практичні заняття студентів уже з січня 1859 р., тобто з початком нового семестру²⁶. Керівництво закладу мало поінформувати вихованців, що право першочергового призначення на вчительські посади в гімназіях і дворянських повітових училищах отримують особи, підготовлені за оновленими правилами²⁷.

У відповідь з Київського університету поінформували попечителя, що проведення практичних занять зі студентами доручено авторитетним ученим: з російської мови і російської словесності (проф. Селін), з грецької мови (проф. Нейкірх), з латинської мови (проф. Делен), з математики (проф. Дьяченко), з історії (проф. Ставровський), з географії (проф. Шульгін).

Водночас, захоплений ідеєю ґрунтовної підготовки майбутніх учителів у проєктованій педагогічній гімназії²⁸, М.І. Пирогов переконував ректора університету в доцільності одразу розпочати реалізацію окреслених заходів. Зокрема, він пропонував перенести «практичні лекції професорів» із університетських аудиторій до класів двох київських гімназій²⁹. Ініціатива попечителя була оперативно реалізована: уже на початку січня 1859 р. при Другій київській гімназії розпочато обов'язкові практичні заняття з методики викладання географії для казеннокоштных студентів фізико-математичного факультету³⁰.

Таким чином, уже протягом перших ста днів перебування М.І. Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу проявилася висока результативність його управлінських рішень. Спираючись на власний авторитет, організаторські здібності і

професор Київського ун-ту по кафедрі грецької словесності; обирався проректором ун-ту, деканом історико-філологічного ф-ту, виконував обов'язки ректора ун-ту.

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 3 зв.

²¹ Там само. Арк. 26.

²² Позаштатні вчителі; нині — практиканти, стажери.

²³ Там само. Арк. 27.

²⁴ Там само. Арк. 29 зв.

²⁵ Ковалевський Євграф Петрович (1790–1867) — за фахом гірничий інженер, учений, державний діяч, міністр народної освіти (1858–1861). Уродженець Харківського повіту, із козацької старшини. Виконав перше наукове стратиграфічне і геологічне дослідження Донбасу.

²⁶ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 30–30 зв.

²⁷ Там само. Арк. 31–33 зв.

²⁸ Відповідно до проєкту педагогічної семінарії випускників університету планували відряджати для практичних занять до гімназії на два роки.

²⁹ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Арк. 38–39.

³⁰ Там само. Арк. 46–47.

системний контроль, він залучив до вдосконалення фахової підготовки майбутніх учителів провідну освітню інституцію регіону — вчену корпорацію Київського університету. У співпраці з університетом було розроблено проєкт педагогічної семінарії і впроваджено практичні заняття для студентів з методики викладання фахових дисциплін. Показово, що проєкт створення педагогічної семінарії для підготовки вчителів гімназій, повітових і парафіяльних училищ на основі практико-орієнтованого підходу було подано на розгляд Головного правління училищ в Санкт-Петербурзі³¹.

Додаткову впевненість у правильності обраної стратегії М.І. Пирогову надавала інформація, що надходила з Міністерства народної освіти. У грудні 1858 р. попечителя поінформували про рішення Головного правління училищ щодо реорганізації Головного педінституту, одним із ключових недоліків якого визнано відсутність належної практичної підготовки вихованців³². Було ухвалено ліквідувати інститут і створити спеціальні педагогічні курси для випускників університетів, котрі виявлять бажання присвятити себе викладацькій діяльності. Проєкт організації педагогічних курсів значною мірою відтворював положення, запропоновані Пироговим у концепції педагогічної семінарії: поєднання наукової і педагогічної підготовки, дворічний строк навчання, відкритість курсів для різних категорій слухачів, обов'язковість шестирічної служби для стипендіатів і зарахування часу навчання до педагогічного стажу (вслуги)³³.

Мотивом урядових рішень стало прагнення вдосконалити й розширити систему педагогічної освіти шляхом відмови від централізованої підготовки вчителів і створення педагогічних курсів при університетах держави³⁴. У цьому контексті Педінститут при Київському університеті підлягав реорганізації. Таким чином, вироблена з середини 1850-х рр. концепція про доцільність відокремлення педагогічної підготовки від університетської науки і перенесення її на постуніверситетський етап отримала нормативне закріплення.

Міністерство народної освіти одночасно поінформувало попечителя Київського навчального округу про попередні правила організації педагогічних курсів як окремої освітньої інституції, незалежної від університету³⁵. Курси з дворічним терміном навчання мали забезпечувати професійну підготовку випускників університету, які виявляли бажання працювати вчителями, з акцентом на методиках викладання фахової дисципліни. Оволодіти дидактичними методиками з предмету слухачам курсів допомагали б викладачі спеціально організованої педагогічної гімназії (найбільш досвідчені педагоги з правами професорів університету), де мали відбуватися практичні заняття. Директор гімназії — одночасно і головний начальник педагогічних курсів — підпорядковувався безпосередньо попечителю навчального округу³⁶.

Міністр Є.П. Ковалевський просив попечителя Київського округу подати міркування щодо можливих строків заміни педінституту при університеті педагогічними курсами, визначити оптимальну кількість стипендіатів і окреслити потенційні приміщення для нової інституції. Фінансування необхідно було узгодити з місцевими ресурсами, зокрема з можливістю покласти функції педагогічної гімназії на одну з київських гімназій³⁷.

У відповідь на доручення міністерства М.І. Пирогов повідомив (лист від 2 березня 1859 р.), що створив комітет із досвідчених педагогів, частина яких уже брала участь в організації педагогічної семінарії при Київському університеті³⁸. Попечитель фактично роз-

³¹ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Арк. 1-1 зв.

³² ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 460. Арк. 1.

³³ Там само. Арк. 2.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. Арк. 2зв.

³⁶ Там само. Арк. 3.

³⁷ Там само. Арк. 3 зв-4.

³⁸ Там само. Арк.16.

глядав започатковане практичне освоєння методик викладання, обраних студентами дисциплін, під керівництвом професорів, як діючий педагогічний семінарій³⁹.

Як педагог-практик М.І. Пирогов гостро відчував суспільні виклики доби реформ, зокрема конфлікт поколінь (батьки — діти), адже «нове покоління складно лагодить із віджилим»⁴⁰. У цих умовах провідна роль у процесах соціалізації молоді надавалася школі та вчителю, чия фаховість і моральний авторитет визначали результативність суспільних трансформацій. Для успішності реформування освітньої системи держави, зокрема і результативності проєктованої педагогічної гімназії, попечитель запропонував модернізувати кадрову політику: оновлювати вчительські кадри, підтримувати їхню професійну спроможність і попереджати професійне вигорання («не давати їм слабнути і дряхліти на педагогічній ниві»)⁴¹. Серед запропонованих заходів — скорочення терміну вислуги, що дає право на пенсію, з 20 до 12 років. Якщо вчитель із 12-річним стажем не продемонстрував результативності роботи, його доцільно замінити новим фахівцем, надавши звільненому половинну пенсію. Ця ідея отримала нову актуалізацію вже на початку ХХ ст.

Комітет під головуванням М.І. Пирогова розробив проєкт педагогічної гімназії для підготовки вчителів усіх навчальних дисциплін середніх навчальних закладів⁴². Саме цю інституцію попечитель Київського навчального округу у листі до міністра народної освіти вважав найбільш доцільною для заміни ліквідованого педінституту при університеті. Разом з тим він окреслив реальні терміни початку її функціонування — серпень 1860 р., тобто початок нового навчального року. Передбачалося, що педагогічна гімназія, яку планували відкрити в Києві, виконуватиме роль взірцевого спеціально-педагогічного закладу, що підтверджується її організаційними засадами. Зокрема, до компетенції педагогічної ради належало визначення строків і форм підготовки кожного здобувача (як студентів або практикантів) із урахуванням індивідуальних здібностей і рівня попередньої підготовки⁴³.

Проєкт також передбачав конкурсну процедуру добору професорсько-викладацького складу педагогічної гімназії. Чисельність стипендіатів (20–25 осіб) визначили як оптимальну для заміщення щорічної потреби у вчителях 11 гімназій Київського навчального округу. Для підвищення мотивації випускників університету до вступу в педагогічну гімназію пропонувалося вдвічі збільшити розмір стипендії (до 286 руб на рік) і чітко унормувати джерела її фінансування⁴⁴. Найбільш підходящою для розміщення педагогічної гімназії було визнано Першу київську гімназію.

Окремим напрямом діяльності попечителя М. І. Пирогова стала модернізація дидактичних підходів у закладах середньої освіти Київського навчального округу. Він наполягав на проведенні спеціальних засідань педагогічних рад, присвячених обговоренню дидактичних практик, і вимагав від директорів гімназій звітувати про їх результати⁴⁵. Його ініціативи були спрямовані не лише на усунення адміністративного суб'єктивізму, а й на утвердження професійного авторитету вчителя, формування його особистих переконань.

Другим важливим напрямом проєктів удосконалення педагогічної підготовки стало забезпечення фаховості вчителів для нижчої (початкової) школи. Навесні 1859 р. міністр народної освіти звернувся до попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова з проханням окреслити засади підготовки повітових і парафіяльних учителів для округу⁴⁶.

³⁹ Форма самостійної практичної підготовки університетських студентів, запроваджена з другої половини ХІХ ст. за прикладом німецьких університетів (праобраз сучасного семінарського заняття).

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 460. Арк.21 зв.

⁴¹ Там само. Арк.22.

⁴² Там само. Арк.33.

⁴³ Там само. Арк.17 зв.

⁴⁴ Там само. Арк. 40-41.

⁴⁵ Див. детальн.: Драч О. Докорінна реорганізація...»: ... С. 9. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Арк. 1-1 зв.

Проведені обговорення з директорами київських гімназій (О.Л. Делленом⁴⁷, М.М. Гренковим⁴⁸) і спеціально створеним комітетом лягли в основу подання попечителя від 14 вересня 1859 р. до Міністерства народної освіти щодо організації підготовки кадрів для зазначених типів шкіл. Попечитель наголошував, що найбільш ефективним способом формування компетентних учителів повітових і парафіяльних училищ було б створення спеціальних нормальних шкіл із закритими при них закладами, однак визнавав, що обмеженість державних фінансів істотно ускладнює реалізацію такого проєкту⁴⁹.

З огляду на це М.І. Пирогов запропонував альтернативні заходи, що не потребували суттєвих витрат. По-перше, у разі відкриття педагогічної гімназії можна було б поєднати в ній і підготовку вчителів для повітових училищ. По-друге, доцільним видавалося обмежитися організацією виключно практичної (методичної) підготовки осіб, які вже мають належний рівень загальноосвітньої підготовки та виявляють бажання працювати у нижчій школі⁵⁰. Оскільки другий варіант видавався найбільш оптимальним у фінансовому аспекті, то попечитель деталізував умови його втілення.

Для фахової підготовки молодих осіб, бажаючих вчителювати в повітових училищах Київського навчального округу, пропонувалося при обох київських гімназіях організувати однорічні практичні курси в трьох нижчих класах, що мали охоплювати предмети повітових училищ (російська мова, математика, історія, географія). Перевагу при призначенні на посади в повітові училища пропонувалося надавати тим кандидатам, які задовільно опанували пропонований практичний курс; надалі навіть планувалося не приймати до вчителювання осіб без відповідного свідоцтва. До такий курс рекомендувалося зараховувати осіб, які склали кваліфікаційний іспит на повітового вчителя, а також випускників гімназій з атестатами; прийом відбувався за заявою на ім'я попечителя округу⁵¹.

Під час проходження практичного курсу кандидати мали ознайомлюватися з методикою викладання під керівництвом учителя-наставника, опановувати наочні методи навчання, слухати короткий курс педагогіки. Завершальним етапом передбачалося складання практичного іспиту з фахового предмета. Важливою мотиваційною складовою було зарахування терміну навчання на практичному курсі до педагогічного стажу при подальшому призначенні на посаду⁵².

Для підготовки вчителів парафіяльних училищ доцільним убачалося запровадження курсів за аналогічними принципами, що й у разі підготовки повітових учителів, при губернських гімназіях Київського навчального округу⁵³. На такі курси планували зараховувати осіб, які вже мали кваліфікаційне свідоцтво парафіяльного вчителя, а також випускників повітових училищ. Практична складова передбачала заняття кандидатів у міському парафіяльному училищі або в першому (підготовчому) класі губернської гімназії. Механізмом мотивації вважали надання випускникам, які успішно завершили курс, права на скорочення терміну вислуги для отримання першого класного чину.

⁴⁷ Деллен Олександр Карлович (Doellen; 1814–1882) — доктор римської словесності, заслужений професор Київського ун-ту. Уродженець Митава (нині — Єлгава, Латвія), з сім'ї педагога. Скінчив історико-філологічне відділення філософського ф-ту Дерптського ун-ту. Після захисту дисертації (1838) призначено на кафедру грецької і римської словесності Київського ун-ту; професор кафедри (1850), статський радник (1848). 1857–1862 обіймав посаду директора 1-ї Київської гімназії.

⁴⁸ Гренков Микола Михайлович (1810-?) — педагог, статський радник. Уродженець Тамбовської губ., з сім'ї священника. Скінчив фізико-математичний ф-т Головного педінституту в Санкт-Петербурзі. З 1836 — учитель математики і фізики 2-ї Київської гімназії; викладач алгебри й аналітичної геометрії в Київському ун-ті; інспектор; 1855–1861 — обіймав посаду директора 2-ї Київської гімназії.

⁴⁹ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Арк.72.

⁵⁰ Там само. Арк.73.

⁵¹ Там само. Арк.74.

⁵² Там само. Арк.77-78.

⁵³ Там само. Арк.79.

У підсумку М.І. Пирогов наголошував, що в умовах обмежених фінансових можливостей саме організація практичних курсів є найбільш ефективним засобом подолання ключового недоліку підготовки вчителів — «цілковите незнання практичних педагогічних прийомів і способів викладання»⁵⁴. Він пропонував надати попечителю навчального округу право відкривати такі курси, щоб на основі дворічного досвіду їх функціонування доопрацювати організаційні засади та подати остаточні пропозиції до міністерства. Для заохочення вступу молоді до практичних курсів передбачалося запровадження стипендій: 100 руб сріблом для повітових учителів, 60 руб — для парафіяльних⁵⁵. Варто зазначити, що в подальшому ця модель організації педагогічних курсів при гімназіях і повітових училищах для підготовки вчителів була реалізована в різних регіонах імперії.

Реалізація: підготовка вчителів середньої школи

У контексті дослідження розглянемо втілення в життя проєктів підготовки учителів у Київському навчальному окрузі. Щонайперше, простежимо стан педагогічних курсів, що готували вчителів закладів середньої освіти. 20 березня 1860 р. було затверджено Положення про педагогічні курси при університетах, замість ліквідованих педагогічних інститутів. Керівництво курсами здійснювали створені педагогічні комітети. На курси без іспитів приймали випускників історико-філологічних і фізико-математичних факультетів університетів, які протягом двох років мали вдосконалювати знання з наукових і педагогічних основ предмету викладання. Опановувати дидактичні методики курсанти мали на базі чоловічих гімназій, де під керівництвом призначених учителів-наставників вони практикувалися у викладанні фахової дисципліни. Підсумком підготовки слухачів був кваліфікаційний іспит (захист наукової праці з фаху і педагогіки; пробна лекція). Випускники педагогічних курсів обіймали вчительські посади у середній школі⁵⁶.

Педагогічні курси для вчителів Київського та Одеського навчальних округів розпочали роботу в Києві 1860 р. Результати функціонування інституції узагальнено на засіданні педагогічного комітету його головою, помічником попечителя Київського навчального округу Й.Г. Михневичем⁵⁷. Відзначили, що протягом двох років діяльності педагогічних курсів намітилися позитивні зрушення. Зокрема, вдвічі зросла чисельність слухачів (1860 р. прийнято 5 осіб, 1861 р. — 10). Розширено предметні напрями підготовки курсантів: до фаху російська мова і література та церковнослов'янська мова; історія та політична географія; математика і фізика; природничі науки додали латинську мову⁵⁸.

Звіти про свої теоретичні і практичні заняття слухачі курсів представляли їхнім керівникам. Ними були професори Київського університету, які поглиблювали науково-теоретичну підготовку курсантів зі спеціальності. Практичного досвіду слухачі курсів набували під керівництвом учителів-наставників, викладаючи фахові предмети в IV–VI класах гімназій м. Києва. Окремі зі слухачів (Ромер), маючи належну дидактичну підготовку, викладали російську мову учням Першої київської чоловічої гімназії у зв'язку зі звільненням учителя-предметника⁵⁹. Окрім звичних форм навчальної діяльності — класних занять, домашньої роботи, індивідуальних консультацій зі своїми керівниками (професорами/вчителями) — слухачі курсів мали загальні педагогічні бесіди (на кшталт сучасних методичних

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Арк. 80.

⁵⁶ Об учреждении педагогических курсов и о преобразовании советов при попечителях учебных округов, 20 марта 1860 г. *Полное собрание законов Российской империи* (далі — *ПСЗРИ*). Собр. 2-е. Т. 35. № 35578. С. 256–263.

⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 707, Оп. 28. Спр. 62. Арк. 23.

⁵⁸ Там само. Арк. 26.

⁵⁹ Там само. Арк. 23.

конференцій) за участі членів педагогічного комітету, усіх керівників і педагогів. За два роки відбулося п'ять педагогічно-методичних обговорень⁶⁰.

Першими результатами діяльності педагогічних курсів стало опанування програми навчання двома слухачами (Єльський, Вульф), які були допущені до випускного іспиту. Захистивши наукову і педагогічну дисертації, провівши два лекційні заняття, здобувачі отримали атестат I-го розряду, що підтверджував кваліфікацію вчителя закладу середньої освіти певного предмету. На Київських педагогічних курсах працювала бібліотека з навчально-педагогічними виданнями⁶¹. Стипендія курсантів становила 300 руб на рік.

Досвід підготовки вчителів середньої школи у формі педагогічних курсів у навчальних округах за кілька років обговорили на рівні Міністерства народної освіти. У поданні Головного правління училищ констатувало, що мету організації педагогічних курсів так і не досягнуто⁶². Узагальнення думок попечителів щодо недостатньої результативності діяльності педкурсів виявило причинами: обмежену кількість державних стипендій; низький рівень стипендіального забезпечення, що не задовольняв матеріальні потреби кандидатів; поєднання на відділеннях курсів кількох предметів, що заважало освоєнню спеціалізації; недосконалість Положення про курси і контролю над заняттями слухачів. Пропозиції Головного правління училищ щодо покращення ситуації на педагогічних курсах у державі містили комплекс заходів. Передусім, скерували 150 стипендій, запроваджених у Московському, Казанському, Харківському університетах 1862 р., винятково для студентів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів, які після випуску продовжать підготовку на педагогічних курсах. Прикметно, що стипендію освітнє відомство розглядало не як засіб забезпечення, а як допомогу, тому визнало їх розмір достатнім: 350 руб у столицях, 300 руб — у губернських містах⁶³. Щодо програми навчальних предметів на педагогічних курсах, наголосили, що попечителі і ради при них могли спеціалізувати дисципліни відділень, що обирали слухачі. Насамкінець, щодо недосконалості законодавства (Положення про курси) і способів контролю над заняттями стипендіатів, то освітні бюрократи визнали зарано вносити зміни в документ⁶⁴.

З плином часом стало очевидним, що педагогічні курси в масштабах держави не в повній мірі виконують покладені на них завдання. Не виправдалося очікування, що випускники університетів будуть свідомо вибирати педагогічну ниву. Стипендії в університетах призначали переважно тим студентам, які брали зобов'язання вступити на педагогічні курси. Отже, вибір здобувачі освіти робили не завжди за покликанням. Проблемності додавав і факт, що випускники педагогічних курсів не мали жодних переваг під час призначення на вчительські посади. Учителем гімназії міг стати будь-який випускник університету. Щоправда, Статут гімназій і прогімназій Міністерства народної освіти 1864 р. обумовив право стати викладачем «схвальним атестатом університету і свідоцтвом спеціального педагогічного курсу»⁶⁵. Проте за постійної потреби у шкільних учителях примітка «про педагогічний курс» реального значення не мала.

У 1864 р. у Міністерстві народної освіти підготували проєкт організації спеціальних педагогічних семінарій при університетських кафедрах (за німецьким зразком) і розіслали для обговорення в навчальні округи. Проєкт не викликав особливого ентузіазму на місцях, оскільки був черговим паліативом. Обговорення міністерського проєкту затягнулося на два

⁶⁰ Там само. Арк. 32 зв.

⁶¹ Там само. Арк. 34.

⁶² О мерах к привлечению в педагогические курсы большего числа молодых людей и об изменении § 18 Положения о педагогических курсах. *Журнал министерства народного просвещения* (далі — ЖМНП). 1863. Т. СХІХ. С. 93-94.

⁶³ Там само. С. 94.

⁶⁴ Там само. С. 95.

⁶⁵ Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Т. 39. Отд. 2. № 41472. СПб., 1867. С. 170

роки. Підсумком стало «Положення про підготовку вчителів для гімназій і прогімназій», розроблене Вченим комітетом 1865 р. Основні положення документу зводилися до наступного: створення спеціального вищого педагогічного інституту визнали зайвим; підготовка до вчительської діяльності мала відбуватися одночасно з проходженням університетського курсу на історико-філологічному і фізико-математичному факультетах, основу її складали лекції з педагогіки; після скінчення університету кандидатів у вчителі прикріплювали на рік до гімназії для стажування, яким керували педагогічні ради закладів; стипендіати мали відпрацювати у середній школі не менше шести років. 18 березня 1866 р. міністр О.В. Головнин клопотав про запровадження «Положення», утім, його швидка відставка затримала справу. Новий міністр народної освіти Д.А. Толстой (1866–1880) домігся скасування «Положення», оскільки був прихильником спеціальних педагогічних навчальних закладів закритого типу.

Другий етап реорганізації системи вищої педагогічної освіти був безпосередньо пов'язаний із черговою реформою середньої школи. Д.А. Толстой виявився більш далекогляднішим попередніх очільників міністерства: до системи підготовчих заходів із впровадження класицизму він включив, насамперед, питання про створення освітніх закладів, які мали готувати вчителів для класичних гімназій. Перший такий навчальний заклад — Історико-філологічний інститут — відкрито в Санкт-Петербурзі в червні 1867 р., другий — аналогічний інститут у Ніжині — 1875 р.

На відміну від Головного педінституту, історико-філологічні інститути готували вчителів гімназій тільки з історико-філологічних предметів. Міністерство вважало, що фізико-математичні факультети університетів забезпечували гімназії достатнім числом учителів, до того ж спеціальна підготовка з математичних наук через точність їх змісту і визначеність методу викладання, менш необхідна, ніж із предметів історико-філологічного циклу. Навчальні плани історико-філологічних інститутів підпорядковували завданню підготовки вчителів стародавніх мов для класичних гімназій: кожен студент, незалежно від обраної спеціальності, мав готуватися до викладання грецької та латинської мови. Навчання в закладах тривало чотири роки, студенти перебували на державному забезпеченні.

Перший набір у Ніжинський історико-філологічний інститут виявив контингент вступників — 45 осіб, переважно семінаристів⁶⁶ з різних регіонів імперії. До закладу було зараховано 25 осіб, трьох студентів було переведено із Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту⁶⁷.

Поповнювати лави студентів Ніжинського історико-філологічного інституту планували за рахунок найкращих вихованців гімназії, яка діяла при інституті. Спеціальним розпорядженням міністра у старших класах гімназії (V–VIII) було організовано 30 стипендій для учнів, які після випуску мали вступати до інституту. На стипендіальні місця могли претендувати найкращі вихованці («відзначилися наполегливістю і здібностями») гімназій з усієї держави, яких директори закладів направляли на навчання до Ніжина. Отже, шляхом ретельного відбору на етапі старших класів середньої школи передбачалося формувати контингент майбутніх вчителів гуманітарних наук у Ніжинському історико-філологічному інституті.

Показово, що до 1882 р. прийому на історичне відділення Ніжинського інституту не було. Початково функціонувало тільки філологічне відділення з двома відділами — класичної та російської словесності. Відповідно до навчального плану дисципліни педагогічного циклу представлені «педагогікою і дидактикою», а також освітнім компонентом дисципліни «філософія», складовими якої були логіка, психологія, історія філософії⁶⁸.

⁶⁶ Так називали випускників духовних семінарій, які походили з родин духовництва і здобували середню освіту в навчальних закладах, підвідомчих Св. Синоду.

⁶⁷ Див. детальн.: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.В. Гоголя; ТОВ «Аспект_Поліграф», 2005. С.120-121.

⁶⁸ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... С. 123.

До майбутнього вчителювання студенти Ніжинського історико-філологічного інституту готувалися доволі інтенсивно. Окрім опанування курсів із історії педагогіки, дидактики та методики викладання фахових дисциплін, а також систематичного ознайомлення з науковою літературою, студенти останнього року навчання проходили педагогічну практику: проводили уроки в гімназії при інституті під керівництвом досвідчених наставників.

Водночас організація вивчення дисциплін педагогічного циклу в цих закладах мала істотні недоліки. Приміром, директор Ніжинського історико-філологічного інституту М.Є. Скворцов⁶⁹ тримався думки, що в педагогічній справі теорія не має значущості. Пояснення дій директора закладу в тому, що він за вказівками міністра народної освіти І.Д. Делянова намагався змінити навчальний план на користь класичної філології, що загрожувало ліквідацією слов'яно-російського й історичного відділів і перетворення на «Інститут класичної філології»⁷⁰.

Ситуацію критично оцінив Учений комітет Міністерства народної освіти, констатувавши фактичне нівелювання професійно-педагогічної підготовки: у Санкт-Петербурзькому інституті педагогіку не викладали протягом десятиліть, а в Ніжинському «вона становила другорядний предмет»; формування педагогічної компетентності в освітніх закладах «не мало належного значення в очах не тільки вихованців, але, вочевидь, і самих наставників, і начальників»⁷¹.

Таким чином, у Російській імперії організаційно втілили винятково вищу педагогічну освіту гуманітарного напрямку. У Наддніпрянській Україні її з 1875 р. забезпечував Історико-філологічний інститут у Ніжині, який випускав учителів гімназії гуманітарних дисциплін і давніх мов. Підготовку вчителів математики і природничих наук для середньої школи забезпечували університети, зокрема, Харківський, Київський, Одеський.

Учительські з'їзди в Києві —

навчально-методичні центри вдосконалення педагогів

Найважливішим підсумком служби М.І. Пирогова попечителем Київського навчального округу (1858–1861) стало пробудження потужного чиннику розвитку освітньої сфери — громадської діяльності та ініціативи⁷². Приміром, дворянство Київської губернії у серпні 1859 р. клопотало про допущення почесного попечителя київських гімназій у засіданнях попечительської ради з правом голосу⁷³. Активізація духовного ентузіазму учасників освітнього процесу різного рівня вивільнила творчий потенціал громадянства, спонукала до усвідомлення власної місії і відповідальності в епоху карколомних змін у державі і суспільстві. Більшість, знаних до нині форм громадсько-педагогічної діяльності просвітників, постали за підтримки попечителя-новатора М.І. Пирогова, заходи якого скеровувались на демократизацію шкільної справи.

Значний інтерес у суспільстві викликало запропоноване проектом освітніх реформ (1860) проведення вчительських з'їздів. Вони визнані бажаними і корисними для навчально-виховної справи, а також для педагогічної самосвідомості і дидактичної творчості вчителів. У роки ліберального курсу (1858–1866) Міністерство народної освіти високо оцінювало і підтримувало такі з'їзди. Вільний обмін думок на вчительських з'їздах сприяв з'ясуванню поглядів щодо методів викладання, дисциплінарних і адміністративних заходів та решти питань шкільної адміністрації, педагогіки і дидактики. Начальство округу прина-

⁶⁹ Скворцов Микола Єфремович (1836-1902) — історик філософії, педагог, доктор філософії. Уродженець Москви, з сім'ї священика. Скінчив історико-філологічний факультет Московського ун-ту. Викладав російську і латинську мови в навчальних закладах Москви. Після захисту дисертації (1868) доцент кафедри філософії Київського ун-ту. Здобув ступінь д-ра філософії (1871). Директор Харківської 2-ї гімназії (1872), пізніше — Історико-філологічного ін-ту у Ніжині (1882-1892).

⁷⁰ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа... С. 157.

⁷¹ Російський державний історичний архів. Ф. 734. Спр. 183368. Т. 1. Арк. 38-40.

⁷² Драч О. Докорінна реорганізація...»: С. 11. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

⁷³ Об определении прав почетного попечителя Киевских гимназий. *ЖМНП*. 1860. Т. CVIII. С. 66.

гідно мало безпосередні контакти з викладачами, директорами, отже і можливість особисто роз'яснити їм необхідність тих чи інших заходів, що було більш ефективно, ніж циркуляри і розпорядження. Нарешті, педагогічні з'їзди справляли благотворний вплив на вчителів. При віддаленості училищ, самий ревний учитель може піддатися рутині, якщо йому не надати можливості періодично знайомитися з поглядами і діяльністю других учителів, звіряти власний досвід із досвідом колег, оновлювати свої поняття в обговоренні з побратимами по праці⁷⁴. Представники прогресивної педагогіки сподівалися, що училищні ради і з'їзди поживлять педагогічну діяльність у регіонах і провінційній глибинці, де внаслідок відчутних станово-соціальних бар'єрів викладач перебував в обмеженому середовищі («жив вужьким, замкнутиим життєм»)⁷⁵.

Практику учительських з'їздів започатковано в червні 1861 р. у Києві в атмосфері суспільного піднесення, зумовленого скасування кріпосного права. Таким став Перший з'їзд викладачів природничих наук і природодослідників, ініційований професором Київського університету К.Ф. Кесслером⁷⁶ та енергійно підтриманий клопотаннями попечителя округу М.І. Пирогова⁷⁷. Міністр народної освіти зважив на переконливу аргументацію попечителя про доцільність з'їзду вчителів природничих наук гімназій Київського навчального округу для наукових і педагогічних обговорень, визнав цей захід корисним і дозволив його проведення в Києві⁷⁸.

З'їзд зібрав понад сорок учасників. У повному складі були представлені викладачі природничих дисциплін гімназій округу (відряджені на з'їзд коштом освітнього відомства), учителі природознавства і географії гімназій Києва, слухачі Київських педагогічних курсів, професори природничого відділення Університету, а також педагоги і дослідники з інших регіонів⁷⁹. Засідання з'їзду тривали протягом тижня — з 12 по 18 червня 1861 р. — і відбувалися щоденно в аванзалі бібліотеки університету. Роботу з'їзду відкрив керуючий Київським навчальним округом Й.Г. Михневич⁸⁰, який наголосив на особливій честі відкрити перший подібний захід у державі.

Основними завданнями роботи з'їзду було визначено, по-перше, вдосконалення викладання природничих наук у навчальних закладах, передусім гімназіях, а по-друге — активізацію наукової діяльності серед його учасників⁸¹. Відповідно до цього програма з'їзду передбачала проведення двох типів засідань — педагогічних і наукових. Предметом обговорення трьох педагогічних засідань стали питання мети й змісту освітнього компоненту природничих дисциплін у гімназіях і середніх навчальних закладах, методики та обсягів викладання, а також добору навчальної літератури з природничої історії⁸². Після завер-

⁷⁴ Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 1863 и 1864 гг. СПб., 1865. С. 12.

⁷⁵ Водовозов В.И. Учительские советы и съезды. *Избранные педагогические произведения* / сост. В. С. Аранский. Москва: Педагогика, 1986. С. 105.

⁷⁶ Кесслер Карл Федорович (1815–1881) — зоолог, професор Київського, згодом Санкт-Петербурзького ун-тів, член-кореспондент Петербурзької АН (1874). Уродженець Пруссії; скінчив фізико-математичний ф-т Санкт-Петербурзького ун-ту. Професор (1842–1861) кафедри зоології, декан фізико-математичного ф-ту Київського ун-ту; засновник зоологічного кабінету, реорганізованого в музей ун-ту. Ініціатор проведення в Києві 2-х з'їздів природодослідників (1861, 1862). Професор (1861–1867), ректор Санкт-Петербурзького ун-ту (1867–1873), засновник Петербурзького тов-ва природодослідників (1868). Один із фундаторів української фауністики, підсумком стала серія монографій «Природнича історія губерній Київського навчального округу» (1850–1856, т. 1–6).

⁷⁷ Съезд естествоиспытателей и учителей естественных наук в г. Киеве. *ЖМНП*. 1861. Т. CXI. С. 62–68.

⁷⁸ О разрешении съезда в г. Киеве учителей естественных наук гимназий Киевского учебного округа, для научных и педагогических совещаний. *ЖМНП*. 1861. Т. CX. С. 119.

⁷⁹ Съезд естествоиспытателей ... С. 62.

⁸⁰ Михневич Йосип Григорович (1809–1885) — філософ, історик філософії, педагог, красзнавець. Уродженець Волинської губ., навчався у Київській духовній академії. Після захисту дисертації (1839) працював на кафедрі філософії Рішельєвського ліцею в Одесі; видавав «Новоросійський календар»; член Одеського товариства історії і старожитностей (1843). З 1859 р. — помічник попечителя Київського і Варшавського навчальних округів.

⁸¹ Съезд естествоиспытателей ... С. 63.

⁸² Там само. С. 64.

шення щоденних засідань для учасників організовували низку просвітницьких заходів — екскурсії, огляди природничих колекцій та ознайомлення з іноземною фаховою літературою з приватних зібрань. Підсумовуючи роботу з'їзду, делегати висловили побажання продовжити практику проведення подібних науково-педагогічних зібрань, що в подальшому було реалізовано.

Вже наступного року, 11–18 червня 1862 р., у Києві відбувся Другий з'їзд учителів і природодослідників, основною метою якого залишалося вдосконалення викладання природничих дисциплін у навчальних закладах, насамперед у гімназіях⁸³. Безпосередню участь у його роботі взяли викладачі природознавства гімназій Київського навчального округу. Оскільки освітнє відомство розглядало вчителів-предметників як основну цільову аудиторію цих форумів, виконувач обов'язків міністра народної освіти барон О.П. Ніколаї на поліг на збереженні раніше встановлених термінів проведення (наприкінці навчального року) замість запропонованого серпня⁸⁴. У підсумку вчителі становили 44% загального складу делегатів Другого з'їзду.

У вітальному слові до учасників керуючий Київським навчальним округом Й.Г. Михневич наголосив не лише на важливості подібних зібрань для розвитку науки й освіти, а й висловив сподівання, що такі форуми набудуть регулярного характеру та розширять коло обговорюваних питань за рахунок інших дисциплін загальноосвітнього циклу⁸⁵. Загальні настрої учасників з'їзду передав професор О.П. Вальтер, який підкреслив складність перехідної доби: «У всіх сферах державного ладу виявлено серйозні недоліки; у всіх прошарках суспільства постали нові запити. Відтак дороговказом усіх починань мав стати вільний, законний розвиток»⁸⁶.

Відповідно до усталеної практики, засідання Другого з'їзду поділялися на педагогічні і наукові. Під час педагогічних обговорювали навчально-методичні проблеми, зокрема питання формування природничо-історичних колекцій і забезпечення гімназій навчальними посібниками для викладання природничих дисциплін. Керівництво Другим з'їздом природознавців у Києві здійснював професор Н.Д. Борисяк⁸⁷, якому, до речі, належала сама ініціатива його скликання. Підсумовуючи роботу форуму, він звернувся до учасників із пропозицією визначити подальший формат таких зібрань: чи варто виокремити спеціалізовані з'їзди вчителів природничих дисциплін гімназій, чи доцільніше продовжити практику проведення загальних з'їздів природодослідників із включенням педагогічної секції. Більшість присутніх схвалила останній варіант, віддавши перевагу об'єднаному формату зібрань, що поєднував наукові та дидактичні аспекти діяльності⁸⁸.

Досвід проведення з'їздів викладачів природничих наук став підґрунтям для організації педагогічних зібрань учителів російської мови та літератури Київського навчального округу. Такий з'їзд відбувся 15–24 червня 1863 р. у Києві за участі 24 педагогів-словесників навчальних закладів регіону. Метою форуму було ознайомлення учасників із новітніми дидактичними підходами до викладання російської мови та літератури, а також обмін педагогічним досвідом задля активізації методичної діяльності вчителів. Ідею колегіального пошуку оптимальних шляхів навчання влучно передавав підзаголовок повідомлення про захід — «Розум добре, а два краще», який, за словами автора, уособлював його головну філософію⁸⁹.

⁸³ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 126.

⁸⁴ Там само. Арк. 127.

⁸⁵ Там само. Арк. 127 зв.

⁸⁶ Там само. Арк. 129.

⁸⁷ Борисяк Никифор Дмитрович (1817–1882) — геолог, природознавець, професор Харківського ун-ту. Уроженець Полтавської губ., скінчив медичний ф-т Харківського ун-ту; після захисту дисертації професор кафедри мінералогії і геогнозії. Досліджував геологічну будову, корисні копалини, ґрунти України, описав геологію Харківського артезіанського басейну; обґрунтував ідею Великого Донбасу; засновник Харківської школи геологів.

⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 159 зв.

⁸⁹ Добряков А. Педагогический съезд учителей русского языка и словесности Киевского учебного округа. *ЖМНП*. 1863. Т. СХІХ. С. 131.

В умовах модернізації освітньої системи зміна методів викладання російської мови нерідко спричиняла хаотичність у педагогічній практиці. Відсутність чітко окресленої методики та системного підходу до вивчення російської мови і літератури становили одну з головних дидактичних проблем шкільного навчання⁹⁰. Ситуацію ускладнювало й те, що для більшості учнів ця мова не була рідною: серед гімназистів Київського навчального округу переважали українці, поляки та євреї, які лише в освітньому середовищі вперше оволодівали російською⁹¹. Практичним результатом роботи зібрання стало виявлення основних недоліків викладання російської мови та літератури в середніх навчальних закладах і визначення шляхів їх усунення, що сприяло подальшому вдосконаленню методичної культури викладачів⁹².

Головування на педагогічному з'їзді здійснював професор О.І. Селін⁹³, який скерував обговорення вчителів на аналіз підходів до викладання граматики російської мови — практичні та теоретичні, а також на питання обсягів і методики класно-урочної роботи з дисципліни⁹⁴. Під час засідань викладачі презентували власні методичні розробки, обговорювали їх ефективність, формулювали узагальнені рекомендації та ухвалювали спільні рішення щодо вдосконалення дидактичних засад предмета.

Засідання, присвячене методиці викладання теорії прози і поезії, очолив доцент А.І. Линниченко⁹⁵. У своїй доповіді він наголосив, що викладання філологічних дисциплін у гімназії має відповідати загальноосвітнім завданням, серед яких провідними є розумовий, моральний і естетичний розвиток учнів на ґрунті наукових знань, а також їхня підготовка до навчання в університеті⁹⁶. Практичним підсумком роботи спеціального комітету, сформованого з учасників з'їзду, стало укладання детальної програми з викладання теорії прози і поезії, призначеної для методичного забезпечення вчителів. Цей документ було розглянуто й затверджено на одному із засідань.

Жваві дискусії серед учасників викликали питання щодо отримальності співвідношення рівня класу й обсягу вивчення російської літератури, а також організації перевірки письмових робіт учнів. Завершальним етапом педагогічного блоку з'їзду стало колективне обговорення проблеми естетичного саморозвитку викладачів російської літератури. За його підсумками ухвалено рішення про доцільність освітніх подорожей учителів до наукових і культурних центрів зарубіжжя, а також в столиці імперії — Санкт-Петербурга та Москви — з метою ознайомлення з передовими науковими, педагогічними й мистецькими практиками⁹⁷.

Отже, під час Першого з'їзду вчителів російської мови і літератури Київського навчального округу учасники представили власні підходи до викладання предмета, обговорення яких стало основою для формування спільних методичних орієнтирів. Результатом

⁹⁰ Там само. С. 132.

⁹¹ Детальніше про мовну ситуацію в Україні імперської доби див.: Шандра В.С. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання* / упор. Г. Боряк. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. С. XII–XXVIII.

⁹² ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 28. Спр. 62. Арк. 97зв.

⁹³ Селін Олександр Іванович (1816–1877) — філолог, доктор слов'яно-російської філології, заслужений професор і декан історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту, дійсний статський радник. Походив із сім'ї тверського купця; скінчив Московський ун-т; з 1845 р. — ад'юнкт по кафедрі російської літератури в Київському ун-ті, захистив дисертацію (1847). Зробив значний внесок у розвиток славістики в Києві і Російській імперії; підтримував ідею відкриття вищих жіночих курсів у Києві.

⁹⁴ Добряков А. Педагогический съезд ... С. 133.

⁹⁵ Линниченко Іван Андрійович (1857–1926) — історик-славист, археограф, педагог. Народився в Києві у сім'ї директора Фундуклеївської жіночої гімназії. Випускник історико-філологічного ф-ту Київського ун-ту (1879), належить до історичної школи В. Антоновича. Після захисту дисертації приват-доцент Новоросійського (нині — Одеського) ун-ту; Московського ун-ту (1888). Від 1895 — екстраординарний, з 1898 — ординарний професор Новоросійського ун-ту. Викладав російську історію та історію слов'янства на Одеських вищих жіночих курсах (1906–1917). Член-кореспондент Петербурзької академії наук (1900) та Краківської АН (1901).

⁹⁶ Добряков А. Педагогический съезд... С. 144.

⁹⁷ Добряков А. Педагогический съезд... С. 148.

роботи педагогічних засідань стали: узагальнення висловлених пропозицій у збірці матеріалів, затвердження програми викладання та вироблення методичних рекомендацій, схвалених більшістю присутніх. Водночас було порушено питання системного фахового вдосконалення викладачів гімназій.

Другий з'їзд учителів російської мови і словесності відбувся в Києві 16–25 червня 1864 р. За розпорядженням попечителя Київського навчального округу до участі в його роботі було залучено всіх учителів-словесників підвідомчих навчальних закладів. Підставою для скликання форуму стало прагнення педагогів поділитися власними спостереженнями та досвідом упровадження дидактичних рекомендацій, вироблених на попередньому зібранні.

Програму Другого з'їзду уклав професор О.І. Селін спільно з викладачами київських гімназій. У ній перевагу віддано педагогічним засіданням (шість зібрань), після яких планувалося одне наукове обговорення. Засідання освітян-філологів відбувалися в залі урочистих зборів Київського університету, що надавало зібранню особливого академічного статусу.

Практичним результатом роботи Другого з'їзду передбачалося створення проекту навчальної програми з російської мови і літератури для гімназій імперії⁹⁸. Оскільки цей предмет посідав провідне місце серед дисциплін середньої школи, зібрання вчителів-словесників фактично виконувало функцію методичного центру Київського навчального округу. Водночас діяльність з'їзду мала певне політичне забарвлення: після придушення польського повстання його розглядали як засіб «зміцнення в західних регіонах держави істинно російських інтересів»⁹⁹.

Промови, виголошені на відкритті, дають змогу відтворити інтелектуальну атмосферу форуму. Професор О.І. Селін звернув увагу на те, що попередні гімназійні програми укладали не практикуючі викладачі, що нерідко обмежувало їхню професійну ініціативу і педагогічну самостійність¹⁰⁰. Залучення викладачів-предметників до розроблення нової програми російської мови і літератури мало на меті стимулювати їхню педагогічну творчість у навчальному процесі.

Помічник попечителя округу Й. Г. Михневич, постійний учасник подібних освітніх форумів, визначав головним завданням Другого з'їзду всебічне обговорення результатів педагогічної практики кожного учасника. На його думку, важливою умовою успіху мала стати відверта і щира професійна дискусія — оцінка того, наскільки вчителям вдалося реалізувати рекомендації попереднього зібрання, яких труднощів вони зазнали та які нові потреби постали в процесі роботи. Таким чином, від учасників очікували глибокого самоаналізу власної діяльності, своєрідного публічного звіту педагога-гімназійника, здійсненого за принципом «істина вище приязні»¹⁰¹.

Прикметно, що київська практика учительських зібрань швидко знайшла відгук у регіонах. Про її вплив свідчило клопотання попечителя Харківського навчального округу щодо запровадження аналогічних педагогічних форумів у підпорядкованих закладах¹⁰². Після десятиліть соціальної депривації можливість фахової самодіяльності та творчого обміну, яку відкривали такі з'їзди, істотно вплинула на професійну самооцінку та соціальні уявлення вчительства. Новий для освітянського середовища формат фахових зібрань засвідчив пробудження громадянської активності та професійної солідарності вчителів. Згодом практика учительських з'їздів поширилася державою, утвердившись як важливий осередок обміну досвідом, підвищення кваліфікації і консолідації педагогічної спільноти. Переконливим свідченням ефективності цих просвітницьких ініціатив стало запо-

⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 30. Спр. 47. Арк. 97 зв.

⁹⁹ Там само. Арк. 98.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² О педагогических съездах учителей Харьковского учебного округа. *ЖМНП*. 1861. Т. СХ. С. 113.

чаткування у Києві педагогічного товариства, про що попечитель округу листом від 24 лютого 1872 р. поінформував Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора¹⁰³.

Слід зазначити, що практику з'їздів осіб, відповідальних за розвиток народної освіти, невдовзі перейняло й духовне відомство. У неземських губерніях України — Київській, Волинській і Подільській — у другій половині XIX — на початку XX ст. провідним типом початкових навчальних закладів стали церковнопарафіяльні школи. Їх поява була зумовлена суспільним піднесенням наприкінці 1850-х рр., коли гостро постало питання поширення початкової освіти. Св. Синод зобов'язав місцеве духовенство всіляко сприяти розвиткові цієї важливої державної справи. Київська духовна консисторія пропонувала негайно організовувати школи в селах і містечках епархії, використовуючи для цього церковні кошти й приміщення¹⁰⁴. У 1861 р. митрополит Арсеній видав указ про відкриття церковнопарафіяльних училищ у кожній парафії регіону. Результати були помітними: якщо на 1859 р. у Київській губернії функціонувало лише 15 таких закладів, то наприкінці того ж року їх налічували вже 151, де навчалось 3625 учнів¹⁰⁵. Держава всіляко підтримувала активність православного духовенства в поширенні освіти серед населення.

Для керівництва навчальними закладами при Київській духовній консисторії діяла постійна педагогічна рада, що підтверджують журнали її засідань, збережені у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві¹⁰⁶. Зокрема, постановою від 23 травня 1868 р., затвердженою митрополитом Арсенієм, визначено обов'язкову участь одного з членів консисторії в училищному з'їзді у Києві¹⁰⁷. 5 лютого 1869 р. педагогічна рада розглянула Указ Св. Синоду від 19 грудня 1868 р. № 3743, у якому йшлося про роль створеного при консисторії навчального комітету в організації та забезпеченні діяльності училищних з'їздів.

Поступово з'їзди духовенства з питань народної освіти стали регулярними. За неявку делегатів на такі наради передбачалися штрафні санкції, як це було в Бердичівському та Сквирському повітах у 1867 р.¹⁰⁸ Училищний з'їзд 1869 р. відбувся в Києві з участю представників від округів; наступного року аналогічне зібрання провели у Черкасах; у 1874 р. — у Києві, для Києво-Софійського училищного округу. Протягом 1880-х рр. діяльність окружних училищних з'їздів тривала¹⁰⁹. На цих форумах обговорювали актуальний стан парафіяльного шкільництва, визначали ключові проблеми та окреслювали шляхи їх розв'язання.

Таким чином, учительські з'їзди Київського навчального округу 1860-х рр. були не лише відповіддю на імперські модернізаційні імпульси, але й виявом локальної педагогічної ініціативи, яка в перспективі стала важливим чинником формування українського інтелектуального середовища. У сучасних деколонізаційних студіях їх можна розглядати як одну з ранніх форм самоорганізації освітян, що діяла в межах імперських структур.

Кадрове забезпечення народних училищ Київської, Подільської і Волинської губерній

Аналіз щорічних звітів міністра народної освіти засвідчує, що дефіцит кваліфікованих кадрів лишався однією з найгостріших проблем початкової школи Російської імперії. Протягом другої половини XIX ст. уряд наполегливо шукав механізми її подолання. Важливим

¹⁰³ ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 51. Спр.83. Арк. 1.

¹⁰⁴ Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. Казань, 1891. С. 8.

¹⁰⁵ Там само. С. 15.

¹⁰⁶ ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 998. Спр. 200.

¹⁰⁷ Там само. Спр. 137. Арк. 1.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 116 (1867).

¹⁰⁹ Там само. Спр. 137 (1869); Спр. 142 (1870); Оп.1023. Спр. 307 (1874); Оп 998. Спр. 332 (1882).

кроком у цьому напрямі стало затвердження 26 травня 1869 р. «Положення про народні училища в губерніях Київській, Подільській і Волинській», яке унормувало організацію мережі державних однокласних і двокласних шкіл Міністерства народної освіти на Правобережжі. Водночас сільські церковнопарафіяльні заклади, засновані православним духовенством, залишалися поза юрисдикцією міністерства, зберігаючи власну систему управління.

На посади вчителів однокласних народних училищ призначали виключно осіб православної віросповідання, які успішно склали кваліфікаційний іспит на вчителя парафіяльної школи. Без випробування вчителювати допускали лише випускників гімназій та духовних семінарій. Відбір кандидатур і затвердження їх на посаді покладали на інспекторів народних училищ¹¹⁰.

Улітку 1869 р. у Києві розпочав роботу спеціальний екзаменаційний комітет для прийому кваліфікаційних іспитів у претендентів на вчителювання в новостворюваних школах регіону. З метою оцінки педагогічних здібностей і рівня загальної підготовки кандидатів (майбутніх учителів) інспектори народних училищ брали участь у засіданнях комітету та відвідували пробні уроки. Показово, що всі претенденти, незалежно від результатів іспиту, мали пройти певний період практичної підготовки під керівництвом інспектора Шульженка в народній школі при Першій київській гімназії¹¹¹. Від цього етапу не звільняли й випускників духовних семінарій, які формально могли претендувати на вчительські посади без складання теоретичного іспиту.

Отже, ініційована М. І. Пироговим практика організації педагогічних занять для майбутніх наставників парафіяльних училищ при Першій гімназії Києва набула системного характеру і, за оцінками сучасників, забезпечувала належний рівень їхньої професійної підготовки. Особи, які за підсумками іспитів і практики отримували право викладати, призначалися до народних училищ Київської губернії.

Проблематика підготовки учителів залишалася в центрі уваги Міністерства народної освіти. Зокрема, у 1869 р. розглядали можливість організації курсів для вчителів на базі сільських двокласних училищ, що мало стати наступним етапом у формуванні державної системи педагогічної освіти.

Вирішення проблеми кадрового забезпечення початкової школи урядові інституції пов'язували передусім із створенням системи фахової підготовки вчителів народних училищ. З цією метою було ухвалено рішення про фундацію в регіоні вчительську семінарію за зразком Молодечненської семінарії Віленського навчального округу¹¹². Питання вибору місця її розташування попечитель Київського навчального округу узгоджував із Київським, Подільським і Волинським генерал-губернатором, намагаючись знайти найприйнятніший варіант з огляду на завдання закладу, умови нагляду, побутові потреби викладачів і вихованців¹¹³.

Водночас для прискорення відкриття семінарії міністр народної освіти запропонував тимчасово розмістити її в Києві. Попечитель округу оперативно дав розпорядження щодо найму відповідного приміщення й організації роботи закладу. Особливої уваги потребувало внутрішнє упорядкування вчительської семінарії, оскільки її створення на Правобережжі орієнтувалося на модель, апробовану у Віленському окрузі. З цією метою новопризначений директор Київської вчительської семінарії І.Я. Посяда¹¹⁴ був відряджений до Мо-

¹¹⁰ Об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях и о Положении для сих училищ, 26 мая 1869 г. *ПСЗРИ*. Собр.2-е. Т. 44. Ч. 1. № 47131. С. 515-516.

¹¹¹ Об устройстве училищной части в Юго-Западном крае. *ЖМНП*. 1869. Т. CXLXI. С. 64.

¹¹² Обозрение действий Министерства народного просвещения за 1869 г. *ЖМНП*. 1870. Т. XCLVII. С. 12.

¹¹³ Об устройстве училищной части... С. 69.

¹¹⁴ Посяда Іван Якович (1823–1894) — педагог, громадський діяч, член Кирило-Мефодіївського товариства. Уродженець м. Зіньків Полтавської губ. По скінченні Полтавської гімназії став студентом філософського ф-ту Київського ун-ту. За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві (1847) ув'язнено і вислано до Казані. Скінчив філологічний ф-т Казанського ун-ту (1849). Звільнившись зі служби (1856), домашній учитель дітей

лодечненської семінарії, а також до аналогічної установи військового відомства в Москві для ознайомлення з досвідом їх роботи¹¹⁵.

Учительська семінарія в Києві розпочала підготовку слухачів 23 жовтня 1869 р. Із 61 претендента лише 36 успішно витримали вступні випробування й були зараховані на навчання; понад половину (58,3%) із них становили вихідці зі стану духівництва¹¹⁶. Навчальний процес забезпечували педагоги київських середніх навчальних закладів: Закон Божий викладав законовчитель Києво-Подільської прогімназії священник Брянцев; російську та слов'янську мови — понадштатний учитель Першої гімназії Михайлов; арифметику і геометрію — учитель Другої гімназії П'ясецький; історію та географію — викладач Київської прогімназії Васильєв; чистописання — учитель Першої гімназії Трепин; співи — Антон Данилевський¹¹⁷.

Розклад занять на I курсі вчительської семінарії в Києві, 1869–1870 н. р.¹¹⁸

Години	8 ³⁰ –9 ³⁰	9 ⁴⁵ –10 ⁴⁵	11 ⁰⁰ –12 ⁰⁰	12 ¹⁵ –13 ¹⁵	13 ³⁰ –14 ³⁰
Понеділок	Російська мова	Слов'янська мова	Закон Божий	Природнича історія	Арифметика
Вівторок	Арифметика	Геометрія	Російська мова	Російська мова	Закон Божий
Середа	Російська мова	Слов'янська мова	Історія	Співи	Природнича історія
Четвер	Чистописання	Чистописання	Геометрія	Арифметика	Закон Божий
П'ятниця	Російська мова	Географія	Історія	Природнича історія	
Субота		Співи	Географія	Закон Божий	Арифметика

У 1873 р. учительську семінарію було переведено з Києва до м. Коростишів (Житомирський повіт), де вона функціонувала тривалий час.

Підвищення кваліфікації вчител(ів)/жок початкової школи: педагогічні курси

Представники активної громадськості, занепокоєні станом народної освіти на місцях, послідовно відстоювали необхідність удосконалення педагогічної підготовки вчителів. Найбільшу ініціативу в цьому виявили земські губернії України¹¹⁹, де новостворені органи

цензора З. Бекетова, з родиною якого виїхав за кордон. Вивчав політичний лад Австрії, Швейцарії, Франції, Пруссії; відвідав Єнський, Лейпцизький, Берлінський, Галльський ун-ти; слухав лекції, брав участь у пед. конференціях, давав зразкові уроки в елементарній школі. Повернувшись до Росії (1863), перейшов на викладацьку роботу. Призначений директором Київської вчительської семінарії (1869), переведеної до Коростишева (1873). Директором народних училищ Воронежської (1880), Оренбурзької (1882) губерній. Після відставки повернувся в Україну (1891).

¹¹⁵ Об устройстве училищной части... С. 70.

¹¹⁶ Підраховано за: Об устройстве училищной части... С. 70.

¹¹⁷ Там само. С. 74.

¹¹⁸ Там само. С. 77.

¹¹⁹ За управлінською реформою (1864) в Російській імперії запроваджено місцеве (земське) самоврядування в губерніях і повітах. В Україні земську реформу було поширено на губернії Лівобережної, Слобідської і Південної України (Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську Катеринославську і Таврійську). На теренах Правобережної України (Київська, Подільська, Волинська губ.), де більшість поміщиків належали до польської шляхти і брали участь у Польському повстанні 1863–1864, земські установи було запроваджено значно пізніше — лише на початку XX ст.

місцевого самоврядування перебрали на себе опіку над сільським учительством. Уже в 1868–1872 рр. вони розгорнули значну роботу з підвищення фахового рівня народних учителів, організовуючи літні навчальні курси. У губерніях ця практика набувала власних організаційних форм. Як правило, короткострокові зібрання вчителів тривалістю до десяти днів мали на меті ознайомити педагогів із новітніми методами викладання та їх теоретичним обґрунтуванням.

Перші такі курси для народних учителів були започатковані у 1867 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії завдяки громадському діячеві й педагогу М.О. Корфу¹²⁰. Запроваджений ним досвід швидко набув широкого розголосу, а до проведення занять дедалі частіше долучалися провідні теоретики і практики шкільної справи: Х.Д. Алчевська¹²¹, М.Ф. Бунаков, В.І. Водовозов, Б.Д. Грінченко¹²², Д.І. Тихомиров та інші. На курсах зустрічалися вчителі з різних губерній, зацікавлені у вдосконаленні своєї професійної майстерності¹²³. Поряд із літніми короткостроковими курсами діяли й дво- та трирічні програми систематичного навчання, орієнтовані на педагогів певного регіону. Показовою в цьому контексті є історія літніх учительських курсів у Змієві на Харківщині 1883 р., де доля поєднала Бориса Грінченка, який уже мав дворічний досвід роботи й був добре знайомим серед колег, з учителькою Марією Гладиліною — майбутньою дружиною та письменницею Марією Загірньою. Вона потрапила до групи з 5–6 осіб, якою керував «учитель із гарними очима» — саме так учасники згадували Б. Грінченка¹²⁴.

Ініційовану громадськістю й реально затребувану форму фахового вдосконалення вчителів — педагогічні курси — визнавало й освітнє відомство. У звіті міністра народної освіти за 1873 р. наголошувалося, що «за малої кількості вчительських семінарій та величезної потреби у вчителях міністерство змушене підтримувати й інші, менш досконалі способи їх підготовки, як-от педагогічні курси при деяких повітових училищах і дирекціях народних училищ»¹²⁵. Функцію підготовки народних учителів виконували також недільні школи, які у звітному році діяли при 36 духовних семінаріях і забезпечували семінаристам необхідну педагогічну практику для роботи в початковій школі.

Зміцненню вчительського корпусу, якість якого загалом визнавалася недостатньою, сприяли й учительські з'їзди, що проводили за дозволом міністра народної освіти на ра-

¹²⁰ Корф Микола Олександрович (1834–1883) — педагог, просвітник, методист; голова повітової училищної ради в Олександрівську (нині Запоріжжя), організатор народних училищ (початкових земських шкіл) і бібліотек при них, педагогічних курсів для вчителів повіту; послідовник педагогічних поглядів К.Д. Ушинського, почесний член Женевської АН, автор підручників для вчителів і учнів.

¹²¹ Алчевська Христина Данилівна (1841–1920) — діячка народної освіти, педагогиня. Уродженка м. Борзна Чернігівської губ.; батько — викладач міського училища; освіту здобула самотужки. Організувала й утримувала приватну недільну жіночу школу (1862–1919), де викладала з колективом сподвижників. Популяризувала українську мову, народну пісню, творчість Т. Шевченка. Авторка методичних статей з навчання дорослих, «Каталога книг» для недільних шкіл; учасниця педагогічних експозицій на всеросійських і міжнародних виставках, віце-президент Міжнародної ліги освіти.

¹²² Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — письменник, педагог, мовознавець, етнограф, громадський діяч. Народився на х. Вільховий Яр, поблизу с. Руські Тишки (нині село Харківської обл.) у сім'ї відставного офіцера. Навчався у Харківському реальному училищі, виключений (1879) за розповсюдження нелегальної літератури. Екстерном (1881) склав іспити при Харківському ун-ті на кваліфікацію народного вчителя. 1881–1894 учителював у школах Харківщини, Сумщини, Катеринославщини. Один із фундаторів «Братерства тарасівців» (1892). 1894–1900 працював у Чернігівському земстві, активний член місцевої громади, організував видання українською мовою книжок для народу. Від 1902 мешкав у Києві, займався видавничою діяльністю, розвивав українську літературну мову; голова київського товариства «Просвіта».

¹²³ Бунаков Н. Школьное дело. Учебный материал, проработанный на учительских съездах и курсах за тридцать лет (1872–1902). СПб.: Изд. М.М. Гутзаца, 1906. 231 с.

¹²⁴ Драч О.О. Учителювання в народній школі: форма громадського служіння українських інтелектуалів. «Я йшов туди, де гуркіт праці чути...» (до 150-річчя від дня народження Бориса Грінченка): матер. Всеукр. на-ук.-практич. конф. (VI Грінченківські читання), 22 січня 2014 р., м. Київ / за заг. ред. В.О. Огнев'юка. Київ: Вид-во КУБГ, 2014. С. 129.

¹²⁵ Отчет г. министра народного просвещения за 1873 год. ЖМНП. 1875. Т. CLXXX. С. 171.

ніше визначених засадах¹²⁶. Ці зібрання організовували під керівництвом досвідчених наставників, призначених навчальною адміністрацією, і під наглядом інспекторів народних училищ; фінансове забезпечення переважно покладалося на земства. Практична користь таких форумів — учительських з'їздів, які знайомили педагогів із сучасними дидактичними підходами і навчальними посібниками, засвідчувалася їхньою дедалі зростаючою кількістю: якщо у 1872 р. у різних губерніях відбулося 47 з'їздів, то вже у 1873 р. — 63, не враховуючи засідань у Варшавському навчальному окрузі.

16 березня 1874 р. Міністерство народної освіти циркуляром рекомендувало попечителям навчальних округів організовувати вчительські з'їзди, або ж короткотермінові педагогічні курси при вчительських семінаріях, з метою підвищення професійного рівня педагогів початкової школи¹²⁷. Надавши санкцію на систематичні зібрання вчителів, відомство водночас ужило заходів для нормативної регламентації цієї практики. Так, 5 серпня 1875 р. були оприлюднені Правила про тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ, затверджені міністром народної освіти¹²⁸.

Численні звернення училищних адміністрацій і земських установ до міністерства з проханням дозволити, поряд із курсами, проведення спеціальних з'їздів чи нарад народних учителів для обміну досвідом і обговорення навчально-методичних проблем початкової освіти, спричинили оприлюднення 31 липня 1881 р. нового циркуляру. Ним міністр запропонував попечителям навчальних округів процедуру організації з'їздів учителів народних училищ¹²⁹. Враховуючи, що спільні наради педагогів, їхні дискусії, колегіальне осмислення практичних питань щоденної роботи можуть суттєво сприяти самоосвіті і професійному зростанню, Міністерство народної освіти спільно з Міністерством внутрішніх справ визнало за можливе надати попечителям право дозволяти такі зібрання за дотримання низки умов, зокрема: не включати до програм обговорення питань, що виходять за межі навчально-виховного процесу; допускати до участі, за погодженням із місцевим інспектором народних училищ, лише тих учителів, для яких участь буде дійсно корисною; проводити з'їзди виключно у канікулярний період; покладати витрати на організаторів. Терміни проведення таких зібрань (учительських з'їздів) узгоджувалися окремо, а звіти про їхню діяльність надсилалися до Міністерства народної освіти за процедурою, встановленою для тимчасових педагогічних курсів¹³⁰.

Наступним кроком у забезпеченні професійної підготовки народних учителів Правобережної України стало затвердження 1886 р. міністром народної освіти Правил про літні курси церковного співу для вчителів і вчительок початкових народних училищ, започаткованих при Київському товаристві грамотності¹³¹. Уміння організувати церковний хор вважалося однією з ключових компетенцій шкільного педагога в сільській місцевості, тому до вчительок, які не володіли хоровими навичками, громади нерідко ставилися упереджено. Літні курси церковного співу й покликані були усунути цю прогалину в їхній підготовці.

Показово, що освітнє відомство підтримало проєкт не лише нормативно, а й фінансово, передбачивши щорічну субсидію в розмірі 600 руб. Київське товариство грамотності — ініціатор цих курсів — взяло на себе організаційне забезпечення і подбало про їхню сталу реалізацію, зокрема шляхом виділення коштів для частини учасників — малозабезпечених учител(ів)/ьок з метою вдосконалення їхньої музично-хорової підготовки.

¹²⁶ Там само. С. 172.

¹²⁷ Циркулярное предложение попечителям учебных округов. *ЖМНП*. 1874. Т. CLXXIII. С. 34–36.

¹²⁸ Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ. *ЖМНП*. 1875. Т. CLXXXI. С. 166–172.

¹²⁹ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке открытия съездов учителей народных училищ. *ЖМНП*. 1881. Т. CCXVII. С. 11–12.

¹³⁰ Там само. С. 12.

¹³¹ Правила о летних курсах церковного пения учителя и учительницы начальных народных училищ Юго-Западного края, учрежденные Киевским обществом грамотности. *ЖМНП*. 1886. Т. CCXLVIII. С. 10–13.

Активізація народницького руху і політичний терор 1870-х — початку 1880-х рр. сприяли посиленню позицій консервативних сил у вищих ешелонах влади Російської імперії. Одним із засобів стабілізації внутрішньої ситуації вони обрали освітню політику, зокрема розвиток церковних шкіл. Закони 1884, 1885, 1888, 1891 та 1896 рр., що стосувалися церковнопарафіяльних училищ і шкіл грамоти, створили розгалужену церковно-шкільну адміністрацію з розвиненою системою центральних і місцевих органів. Особливо помітним цей вектор просвітництва був у Київській губернії.

Станом на 1892 р. у Києві діяли 22 школи духовного відомства, а в Київському повіті — 154¹³². У зв'язку з цим Київська міська дума розпочала фінансову підтримку таких початкових навчальних закладів: зокрема, у 1887–1888 н. р. вона асигнувала 500 руб на утримання Києво-Вознесенської церковнопарафіяльної школи¹³³.

За умов урядової і громадської підтримки мережа парафіяльних училищ стрімко розширювалася: протягом десяти років (1884–1893) їх кількість у Київській губернії зросла в 1,5 рази. Уже 1894 р. Київський навчальний округ посів перше місце в імперії за кількісними показниками розвитку початкової народної школи — 12 001 шкіл із 466 025 учнями. На 1911 р. у Київській губернії функціонували 1695 початкових шкіл, підпорядкованих духовному відомству¹³⁴.

Функціонування значної мережі початкових шкіл спонукало духовне відомство до ґрунтовного аналізу ефективності їх діяльності та виявлення наявних проблем. На з'їзді представників училищних рад Південної та Західної Росії 1894 р. констатовано, що належне й стабільне матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних закладів становило одну з ключових передумов їх подальшого розвитку¹³⁵. З'ясувалося, що сільські громади загалом недооцінювали інтелектуальну працю, вважаючи її «легкою» і такою, що не потребує високої оплати: річний заробіток народного учителя зазвичай становив 50–150 руб¹³⁶. За таких обставин більшість учительського складу становили малокваліфіковані особи. За умов, коли вибір учителя залежав від селянської громади, завідувачі церковнопарафіяльних шкіл, насамперед, звертали увагу на моральний авторитет кандидата, сподіваючись, що вади у фаховій підготовці згодом будуть компенсовані, зокрема завдяки відвідуванню педагогічних курсів¹³⁷.

Побутові і професійні умови, у яких опинялися вчителі церковнопарафіяльних шкіл, часто унеможливлювали систематичний саморозвиток і фахове вдосконалення. Працюючи у віддалених селах, відірваних від освітніх і культурних центрів, перевантажені значною кількістю учнів, а нерідко й клопотами власної родини, вони не мали належних фінансових ресурсів для придбання спеціальної літератури. Навіть за наявності коштів педагоги нерідко почувалися дезорієнтованими щодо вибору потрібних посібників і методичної літератури. За таких обставин учителі гостро потребували методичних рекомендацій компетентних осіб, добре обізнаних із навчальною літературою та сучасними педагогічними підходами.

З-поміж ключових проблем розвитку церковно-шкільної справи в Київській єпархії на межі XIX — XX ст. особливо гострим залишалося кадрове питання, насамперед значна

¹³² Извлечение из отчета Киевского епархиального училищного совета за 1892 г. Киев: Тип. Т.Г. Корчак-Новицкого, 1894. С. 3.

¹³³ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в 1887/8 учебном году. Киев: Тип. Т.Г. Корчак-Новицкого, Б.г. С. 18.

¹³⁴ Підраховано за: Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-41 по 1890-91 гг. СПб., 1897. С. 115; Фармаковский В. Начальная школа министерства народного просвещения. — СПб., 1900. С. 92; Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 года. Пг., 1914. Вып. III. С. 2; Вып. IV. С. 2,5.

¹³⁵ Съезд в г. Киеве представителей епархиальных училищных советов Западного края и Южной России 15–25 июля 1894 г. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1894. С. 22.

¹³⁶ Отчет о состоянии школ церковно-приходских и грамоты Киевской епархии за 1900-1901 учебный год. К.: Тип. Императорского ун-та, 1902. С. 38.

¹³⁷ Там само. С. 38.

частка так званих «неправоздатних» учителів, які не мали кваліфікаційного свідоцтва. У 1900–1901 н. р. їхня частка становила 69% загального числа педагогів церковнопарафіяльних шкіл єпархії¹³⁸. Показово, що в навчальних закладах духовного відомства міста Києва всі вчителі мали відповідну кваліфікацію, натомість у Київському повіті таких налічувалося лише 52,9%.

Значний контингент некваліфікованих кадрів у початкових школах духовного відомства Київської єпархії безпосередньо впливало на якість навчального процесу. За свідченнями повітових наглядців, лише найпідготовленіші педагоги застосовували звуковий наочний метод навчання грамоти, тоді як більшість продовжувала користуватися застарілим буквоскладовим способом¹³⁹. Єпархіальна училищна адміністрація визнавала, що помітне покращення техніки читання учнів спостерігалось переважно у тих школах, вчителі яких відвідали педагогічні курси і прослухали спеціальні заняття з виразного читання¹⁴⁰.

З метою підвищення професійного рівня вчителів підвідомчих шкіл із 1887 р. єпархіальні адміністрації розпочали організацію короткострокових літніх педагогічних курсів. У 1900 р. Св. Синод виділив на їх проведення 200 тис. рублів. Училищна рада при Св. Синоді високо оцінила роль цих курсів у вдосконаленні фахової підготовки вчителів (наукового рівня і педагогічної майстерності) і на початку XX ст. ініціювала їх регулярне проведення в Київській єпархії. Тематика педагогічних курсів варіювалася залежно від потреб: на окремих курсах акцент робився на спеціальній підготовці по окремим галузям знань (природознавству, хімії, малюванню, ботаніці), на інших — на розширенні загальноосвітніх знань із літератури, історії та суміжних дисциплін. Так, у 1901 р. у Києві було організовано курси з природознавства для вчителів другокласних шкіл, де лекційний матеріал викладали фахівці Я.Г. Ковальський¹⁴¹, К.В. Дубровський¹⁴², В.М. Арциховський¹⁴³.

На початку XX ст. духовне відомство, організовуючи педагогічні курси, було змушене враховувати напрацьований упродовж попередніх десятиліть досвід громадсько-просвітницьких ініціатив у земських губерніях, а також позицію Міністерства народної освіти. Показовим у цьому контексті є циркуляр міністра народної освіти попечителям навчальних округів (1899) щодо порядку створення педагогічних музеїв¹⁴⁴. У ньому зазначалося, що такі установи покликані сприяти поліпшенню навчального процесу в народних училищах

¹³⁸ Там само. С. 38–39.

¹³⁹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ в Киевской епархии в 1885–1886 учебном году. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, б.г. С. 7.

¹⁴⁰ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1905–1906 учебный год. Киев: Тип. Императорского ун-та, 1908. С. 6.

¹⁴¹ Ковальський Яків Ігнатович (1845–1917) — фізик, педагог-методист. Розробляв методику наочного викладання фізики за допомогою дослідів та спостережень. Уродженець Слов'яносербська Катеринославської губ., із сім'ї дрібного поміщика. Скінчив фізико-математичний ф-т Харківського ун-ту (1869), був асистентом професора А.П. Шимкова, лаборантом фізичного кабінету. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х брав участь у студентському русі у Харкові; перебував під наглядом поліції як «політично неблагонадійний». Після 1879 присвятив себе викладанню і роботі в Педагогічному музеї військово-навчальних закладів, Російському технічному та Російському фізико-хімічному товариствах. З 1885 — викладач фізики в Пажеському корпусі (Санкт-Петербург). Член Училищної ради при Св. Синоді (1904–1917).

¹⁴² Дубровський Костянтин Васильович (1848–1915) — фізик, педагог, завідувач Педагогічним музеєм військово-навчальних закладів, дійсний статський радник. Скінчив фізико-математичний факультет Санкт-Петербурзького ун-ту. З 1872 р. протягом сорока років викладав фізику і космографію в учительській семінарії. Був помічником наглядча церковно-парафіяльних шкіл (1903), завідувачем Педагогічним музеєм військово-навчальних закладів, інспектором шкіл Технічного товариства. Принципом викладання фізики вважав самостійність учнів у спостереженні та експериментуванні. Створив колекцію саморобних фізичних приладів, що експонувалася на виставках; підготував методичні рекомендації для вчителів. Лектор на педагогічних курсах у багатьох містах.

¹⁴³ Арциховський Володимир Мартинович (1876–1931) — ботанік, фізіолог рослин, професор. Уродженець Житомира, з сім'ї поштового службовця. Скінчив фізико-математичний ф-т Санкт-Петербурзького ун-ту (1900). Працював на кафедрі ботаніки ун-ту; потім — Жіночого медичного ін-ту; займався морфологією рослин. Лектор на літніх учительських курсах. Після захисту дисертації (1906) професор фізіології рослин і мікробіології Донського політехнічного ін-ту; ректор Вищих жіночих природничих курсів у Новочеркаську (1910).

¹⁴⁴ Циркулярное предложение гг. попечителям учебных округов о порядке открытия педагогических музеев. ЖМНП. 1899. Т. XXXVII. С.98–99.

і розширенню фахової підготовки вчителів, доповнюючи знання, набуті в учительських семінаріях, ознайомленням із новітніми педагогічними працями, навчальною та виховною наочністю. Передбачалося, що відкриття цих інституцій фінансуватиметься за рахунків Міністерства народної освіти, приватної благодійності і добровільних внесків осіб, пов'язаних із народною освітою. Міністр отримував повноваження затверджувати статути педагогічних музеїв і надавати дозвіл на їх відкриття.

26 листопада 1899 р. були оприлюднені Тимчасові правила про з'їзди вчителів початкових народних училищ, які визначали порядок проведення таких зібрань, окреслювали компетенції відповідальних осіб — попечителя навчального округу, місцевого губернатора, директора й інспектора народних училищ — а також регламентували перелік питань, дозволених для обговорення¹⁴⁵. Однак оприлюднені правила викликали критику з боку прогресивних діячів місцевого самоврядування, педагогів і просвітників, які вважали їх надмірно обмежувальними¹⁴⁶. Резолюція з'їзду представників Товариств допомоги учителям 1903 р. містила чітко сформульовану вимогу усунути перешкоди з боку уряду щодо організації не лише педагогічних курсів і з'їздів, а й приватних учительських зібрань — засідань при земських управах, гуртків сільських учителів, а також міських учительських клубів і бібліотек¹⁴⁷.

Громадські діячі, земства і педагоги-практики поступово переосмислювали потреби вчительства, його запити щодо самовдосконалення і професійного зростання. Практика проведення педагогічних курсів засвідчувала, що їхня результативність не завжди відповідала фінансовим витратам місцевого самоврядування (які сягали кількох тисяч рублів) і значному психологічному навантаженню як на організаторів, так і на слухачів. Учителі та вчительки початкових шкіл, які приїздили на фахові курси, присвячували їм майже місяць літнього канікулярного часу, працюючи фактично щоденно від ранку до пізнього вечора.

Задля підвищення ефективності такої форми підготовки педагоги-методисти пропонували орієнтуватися на німецький досвід організації загальноосвітніх учительських курсів¹⁴⁸. Підкреслювалося, що усвідомлення громадської місії вчительської праці на індивідуально-особистісному рівні може бути сформовано апріорі тільки в педагогів із широкою загальнокультурною базою, розвиненою професійною свідомістю і гуманістичним світоглядом. Важливим чинником успішної роботи курсів було також належне матеріально-побутове забезпечення слухачів — умови проживання і харчування, які мали гарантувати організатори. Педагогічна преса фіксувала випадки незадовільного побутового облаштування (зокрема, під час учительського з'їзду у Вологді в серпні 1900 р.)¹⁴⁹.

На початку XX ст. у Києві простежувалося помітне поживавлення просвітницької діяльності. У місті активно функціонувало Київське товариство грамотності; 1902 р. засновано «Товариство сприяння початковій освіті», покликане підтримувати шкільну справу в Києві та навколишніх місцевостях¹⁵⁰. Того ж року в Києві відкрито Народний будинок із народною бібліотекою. Крім того, Київське товариство грамотності мало пересувний педагогічний музей, матеріали якого надавалися школам безкоштовно, а приватним особам — за символічну плату.

¹⁴⁵ Правительственные распоряжения: (26 ноября 1899 г.) Временные правила о съездах учащих в начальных народных училищах. *ЖМНП*. 1881. Т. CCCXXVII. С. 101-102.

¹⁴⁶ Абрамов Я. Хроника народного образования. *Русская школа*. 1900. № 12. С. 48.

¹⁴⁷ Арепьев Н. Съезд представителей Обществ вспомоществования лицам учительского звания в Москве. *Русская школа*. 1903. № 3.152.

¹⁴⁸ Бунаков Н. О желательном характере временных курсов для народных учителей и учительниц (По поводу педагогических курсов в Одессе 1 — 21 августа 1900 г.). *Русская школа*. 1900. №. 12. С. 209.

¹⁴⁹ Бунаков А. О желательном характере... С. 208.

¹⁵⁰ Педагогическая хроника. *Русская школа*. 1903. № 2. С. 40.

В умовах зростання уваги державних і громадських структур до розвитку народної освіти Київська єпархіальна училищна рада на початку XX ст. продовжила заходи з підвищення професійного рівня шкільних учителів. Найефективнішою і випробуваною формою такої роботи визнавали щорічні літні педагогічні курси, що проводилися в різних містах єпархії. На цих курсах учителі отримували від своїх наставників — спеціалістів із певних галузей знань кваліфіковані відповіді на питання, які накопичувалися протягом тривалої освітньої практики, знайомилися з новими досягненнями педагогічної науки. Важливою функцією педагогічних курсів був і обмін досвідом між учителями — засвоєння ефективних методичних прийомів, дидактичних спостережень, вироблених у щоденній навчальній практиці. Крім того, особи, які не мали свідоцтва на право вчителювання, використовували курси як підготовчий етап до складання кваліфікаційного іспиту¹⁵¹.

Загальні рекомендації та інституційні підходи, вироблені упродовж понад сорокарічного функціонування мережі народних училищ у регіоні, у перші роки XX ст. були враховані й у діяльності новоствореного Київського губерньського земства.

Київське губерньське земство і вдосконалення фаховості вчител(ів)/ьок

До 1904 р., тобто до запровадження в Київській губернії перших земських установ, питання народної освіти та підвищення професійної підготовки народних учителів перебували у віданні Міністерства народної освіти і Св. Синоду. На початку діяльності земські інституції здійснили ґрунтовний аналіз стану шкільництва в губернії, який засвідчив, що 47,9% педагогів однокласних церковнопарафіяльних училищ не мали необхідної кваліфікації для виконання професійних обов'язків¹⁵². Враховуючи, що такі училища становили 80% мережі сільських початкових училищ і на них припадало 72% усього вчительського контингенту, було зроблено висновок про вкрай незадовільний рівень організації навчально-виховного процесу в основній масі закладів народної освіти регіону¹⁵³.

На перших щорічних зборах губерньського комітету у справах земського господарства (вересень 1904 р.) ухвалено рішення про необхідність розбудови власної шкільної мережі, поліпшення матеріального становища народних учителів та організації педагогічних курсів¹⁵⁴. Для цього Київський губерньський комітет виділив 3000 руб із земських коштів, за умови співфінансування з боку духовного відомства. Після отримання відповідних асигнувань від Св. Синоду у 1905 р. педагогічні курси були проведені¹⁵⁵.

Представники органів місцевого самоврядування Київщини наголошували, що ефективність шкільної справи, особливо в навчально-виховному аспекті, визначається рівнем загальної освіти і фахової підготовки вчительства сільських шкіл, оскільки саме педагог є «душею школи»¹⁵⁶. У цей період утверджується поширене переконання, що методика навчання й особистісні якості народного учителя мають вирішальний вплив на результативність початкової освіти¹⁵⁷.

¹⁵¹ Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Киевской епархии в учебно-воспитательном отношении за 1903-1904 учебный год. Киев: Тип. Императорского ун-та, 1905. С. 91.

¹⁵² Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1904 год. Киев: Печатня С.П. Яковлева, 1907. С. 29.

¹⁵³ Там само. С. 29-30.

¹⁵⁴ Краткий очерк деятельности Киевского губернского земства по народному образованию (1905-1917). Киев: Тип. Губернского земства, 1918. С. 3.

¹⁵⁵ Курсы для учителей начальных школ Киевской губернии. *Киевлянин*. 9 июня 1906. № 157. С. 3.

¹⁵⁶ Обзор начального народного образования... С. 30.

¹⁵⁷ Начальные одноклассные и двухклассные народные училища [Извлечение из протоколов заседаний школьной комиссии в Москве 1907 — 1908 гг.] / под ред. В.А. Истомина. Москва: Тип. Русская печатня, 1908. С. XVI.

Нагальним було і питання розбудови шкільної мережі органів місцевого самоврядування. Київський губернський комітет у справах земського господарства на загальних зборах 2 жовтня 1905 р. ухвалив рішення про відкриття в губернії, за рахунок земських коштів, 36 однокласних і 12 двокласних народних училищ із ремісничими класами. Водночас комітет наголосив на необхідності забезпечити новостворені і наявні народні школи вчительським персоналом, обізнаним із сучасною методикою викладання та вимогами ефективної організації шкільної справи¹⁵⁸. З цією метою було асигновано 3000 руб на відкриття у Києві педагогічних курсів для народних учител(ів)/ьок Київської губернії, за умови виділення аналогічної суми Міністерством народної освіти.

Перші загальногубернські педагогічні курси, організовані Київським губернським земством, розпочали роботу 5 червня 1906 р. у приміщенні міського училища імені М. Гоголя. Після урочистого молебню попечитель Київського навчального округу, у присутності представників земства та слухачів, офіційно відкрив курси. Керівництво роботою педагогічних курсів було покладено на директора народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенця¹⁵⁹.

З метою ознайомлення слухачів із навчально-методичними матеріалами при курсах було організовано спеціальну педагогічну виставку. Її експозиція включала широкий спектр наочних посібників для початкової школи: картини, мапи, таблиці, колекції приладів, серії тематичних малюнків для викладання Закону Божого, історії, географії, природознавства та сільського господарства. Окрему групу становило навчальне приладдя для опанування грамоти, пояснювального читання, арифметики, малювання, співів та інших предметів. На виставці були представлені всі підручники й рекомендована література для початкових народних училищ — від букварів і читанок до методичних посібників і дитячих книжок для позакласного читання, згрупованих у серійні бібліотеки вартістю від 5 до 50 руб¹⁶⁰. Організацію виставки навчально-методичної літератури здійснив член Київської повітової земської управи, завідувач Лук'янівського народного будинку М.П. Петровський, що засвідчує активну участь місцевих громадських діячів у фаховій підготовці вчительства.

Важливою складовою педагогічної виставки стала спеціальна експозиція зарубіжного досвіду початкової освіти, у межах якої демонстрували забезпечення французьких і американських шкіл. Ці матеріали були придбані та частково виготовлені вчителем Жуком на паризькій виставці, що дало змогу курсантам ознайомитися з міжнародними тенденціями у шкільній наочності та навчальному приладді. Також за клопотанням Київського товариства шовківництва на виставці було розміщено картини, прилади й колекції, які ілюстрували технологію виробництва шовку. У сукупності ці розділи формували змістовну й пізнавальну експозицію, доступну не лише слухачам курсів, а й членам епархіальної училищної ради, представникам земств інших губерній і численним учителям-екскурснтам, які відвідували Київ у канікулярний період.

Водночас проведення педагогічних курсів опинилося під загрозою зриву через запізнє надходження офіційного дозволу від Міністерства народної освіти — фактично напередодні відкриття, як повідомляла місцева преса¹⁶¹. Це спричинило значні ускладнення під час добору викладачів і оформлення слухачам відряджень. Із попередньо узгоджено-

¹⁵⁸ Краткий отчет о первых педагогических курсах для народных учителей и учительниц Киевской губернии в 1906 году. Киев, 1907. С. 3.

¹⁵⁹ Лубенець Тимофій Григорович (1855–1936) — освітянин, педагог, громадський діяч. Уродженець м. Кролевець Чернігівської губ., скінчив Чернігівську земську вчительську семінарію (1873); викладач Першої Київської гімназії, інспектор, директор народних училищ Київської губернії; викладач Київських вищих жіночих курсів. Голова Київського міського комітету піклування про народну тверезість; займався справою організації українсько-го шкільництва; створював підручники, книги, посібники для початкової школи й освіти дорослих.

¹⁶⁰ Краткий отчет о первых ... С. 4.

¹⁶¹ Курсы для учителей начальных школ... С. 3.

го переліку лекторів підтвердили участь лише професори Київського і Харківського університетів І.О. Сікорський¹⁶² (педагогічна психологія) та І.П. Скворцов¹⁶³ (шкільна гігієна). Решта відмовилися, мотивуючи це браком часу для підготовки і побоюваннями щодо можливих непорозумінь у зв'язку з політичними подіями доби — першою російською революцією 1905–1907 рр.¹⁶⁴

За цих умов значна частина організаційного навантаження лягла на директора народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенця, який доклав суттєвих зусиль для забезпечення належного рівня роботи педагогічних курсів. До викладацького складу вдалося залучити низку авторитетних фахівців у галузі педагогіки. Серед них — Ц.П. Балталон¹⁶⁵ (російська мова), знаний методист початкового навчання і російської літератури, а також І.І. Полянський¹⁶⁶ — фахівець із природознавства, автор популярного підручника «Про три царства природи» для початкової школи.

Оскільки Ц.П. Балталон відмовився проводити навчальні заняття в організованій при курсах початковій школі, то практичну методичну підготовку слухачів з освоєння грамоти, читання і письма особисто здійснював Т.Г. Лубенець. Наприкінці роботи педагогічних курсів Тимофій Григорович також прочитав дві доповіді з методики викладання арифметики і провів показовий урок у трьох відділеннях школи при курсах, продемонструвавши ефективні підходи до навчання початкової ланки¹⁶⁷. Початкову (практичну) школу, що функціонувала при педагогічних курсах, очолювали досвідчені педагоги — вчителька міського початкового училища С.М. Вержбицька й учитель початкової школи Я.С. Боцяновський, забезпечуючи методичний супровід і організацію навчально-виховної роботи на зразковому рівні.

Чисельність слухачів перших Київських загальногубернських курсів була визначена у 200 осіб, серед яких 170 учителів і 30 кандидатів на вчительські посади. З огляду на клопотання інспекторів народних училищ сусідніх губерній, до участі у заняттях (без доступу до практичної школи) було додатково допущено 54 педагоги. Вікова структура курсантів

¹⁶² Сікорський Іван Олексійович (1842–1919) — психіатр, психолог, публіцист, громадський діяч, професор Київського ун-ту, дійсний статський радник. Уродженець Сквирського повіту Київської губ., із сім'ї священника. Скінчив Київську духовну семінарію, медичний ф-т Київського ун-ту. Після захисту дисертації (1872) працював приват-доцентом у клініці психічних хвороб у Санкт-Петербурзі; з 1885 — повернувся до Києва у зв'язку зі створенням кафедри психічних і нервових хвороб в ун-ті. Організатор Лікарсько-педагогічного ін-ту для розумово-відсталіх дітей та Інституту дитячої психопатології; часопису «Питання нервово-психічної медицини і психології»; засновник низки наукових товариств і громадських організацій Києва. Мав українофобські погляди (прихильник концепції «єдиної російської нації»); тримався монархічних і антисемітських поглядів; почесний член Київського клубу російських націоналістів. Батько видатного авіаконструктора І. Сікорського.

¹⁶³ Скворцов Іринарх Поліхронійович (1847–1921) — лікар, педагог, доктор медицини, професор гігієни Харківського ун-ту. Уродженець Самарської губ., із сім'ї священника. Скінчив Самарську духовну семінарію, потім — Медико-хірургічну академію в Санкт-Петербурзі. Працював лікарем самарських земств. Після захисту дисертації (1874) продовжив наукову діяльність як медик-гігієніст. З 1882 у Варшавському ун-ті, 1885 — завідувач кафедри гігієни Харківського ун-ту; викладав курс фабричної гігієни в Харківському технологічному ін-ті (1898–1906).

¹⁶⁴ Краткий отчет о первых ... С. 5.

¹⁶⁵ Балталон Цезар Павлович (1855–1913) — викладач, педагог-методист, публіцист, громадський діяч. Уродженець м. Миколаїв. Викладач російської мови і літератури у жіночих гімназіях та реальних училищах (Баку, Владикавказ), потім — у різних закладах освіти Москви. Займався проблемами дошкільного виховання як фундаменту освіти; методики початкового навчання. Одним із перших провів експериментально-психологічне дослідження. Розробив систему літературних бесід з питаннями для позакласного вивчення творів російської і зарубіжної літ-ри.

¹⁶⁶ Полянський Іван Іванович (1872–1930) — педагог, природознавець, організатор Слуцької екскурсійної станції, популяризатор наукових знань, автор підручників з природознавства початку ХХ ст. Уродженець Рязанської губ. із сім'ї священника. Скінчив Рязанську духовну семінарію, потім — Санкт-Петербурзьку духовну академію. Під час студентства працював у Біологічній лабораторії проф. П.Ф. Лесгафта; був вільним слухачем природного відділення Санкт-Петербурзького ун-ту, займався зоологією у професора В.М. Шимкевича. Викладав у Павловську в «Літньому практичному інституті природознавства» у 1910–1912. Зробив внесок у розвиток природознавчої освіти, займався організацією позакласної роботи (освітні екскурсії).

¹⁶⁷ Це було зумовлено хворобою І.Г. Гутновського, запрошеного викладачем-методистом з арифметики на курси.

засвідчувала їхню відносну молодість: особи віком від 20 до 30 років у групі вчителів становили 70%, а серед учительок — 73%, що вказувало на наявність значного резерву для формування професійно зрілого вчительства в регіоні¹⁶⁸.

Проведення перших загальних педагогічних курсів Київської губернії збіглося з політично напруженим періодом революційних подій 1905–1907 рр., що вимагало від організаторів врахування загального піднесення суспільної активності, демократизації громадського і національного життя, політизації і радикалізації настроїв. З початком занять слухачів офіційно поінформували, що підтримання порядку покладається на них самих, а у разі порушень курсам могло загрожувати негайне закриття. У відповідь на ці вимоги курсанти ініціювали створення господарського комітету у складі 12 осіб, який мав забезпечувати організаційно-побутовий аспект функціонування педагогічних курсів: налагодження роботи їдальні, дотримання внутрішнього розпорядку, а також розміщення слухачів у приміщеннях міських училищ, що надавали їм безоплатне житло¹⁶⁹. Така самоорганізація засвідчувала не лише відповідальність учасників, а й поступове утвердження елементів нової громадянської культури в освітньому середовищі Київської губернії.

Педагогічна рада курсів, зважаючи на політичну напруженість часу, різновіковий склад слухачів та специфіку великого міста, вжила комплекс заходів, покликаних забезпечити їхню зосередженість на навчальній роботі. З цією метою було ретельно продумано програму дозвілля, що включала огляд визначних пам'яток Києва, відвідування навчальних кабінетів, музеїв та виїзні екскурсії. Т.Г. Лубенець, відповідальний за організацію курсів, домігся для слухачів пільгового проїзду міським трамваем і права безкоштовного відвідування купецького саду, де щовечора виступав симфонічний оркестр. Навчальні заняття на курсах відбувалися в будні дні з 9-00 до 14-00 та з 18-00 до 20-00, а інколи тривали до 22:00. Вихідні та святкові дні відводилися для екскурсій відповідно до програми. Паралельно курсанти готували домашні завдання, укладали реферати, ретельно конспектували лекції, що згодом стали основою змістовного звіту про роботу курсів¹⁷⁰.

Особливу увагу на курсах привертала зарубіжні методичні інновації. Т.Г. Лубенець ознайомив слухачів із практиками викладання арифметики в американських школах, спираючись на матеріали паризької виставки та дослідження К.М. Янжул¹⁷¹. Учителька Суворова продемонструвала один із методів навчання арифметики, що практикували в американських школах. Ширший спектр іноземних методик слухачі могли розглянути за матеріалами вчителя Жука, який представив колекцію зразків учнівських робіт американських шкіл із фондів педагогічного музею Київського навчального округу, навчальних малюнків, креслень, таблиць і наочності, зібраних ним особисто у Франції¹⁷². Він також прочитав кілька доповідей про педагогічні підходи у французькій та американській школах.

Поряд із ознайомленням із зарубіжним досвідом, на курсах постали й актуальні національні питання, пов'язані з практикою початкового навчання в Київській губернії. Зокрема, учитель Ромоданов виступив із доповіддю у відповідь на звернення частини слухачів щодо можливості використання української мови в навчальному процесі народних училищ¹⁷³. Така реакція свідчила про зростання інтересу вчительства до мовно-освітньої проблематики, що віддзеркалювала ширші суспільні тенденції початку ХХ ст.

¹⁶⁸ Краткий отчет о первых... С. 6.

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само. С. 7.

¹⁷¹ Янжул Катерина Миколаївна (1855 — не раніше 1927) — діячка народної освіти, журналістка, перекладачка. Дружина і співробітниця І.І. Янжула. Член Ученого комітету МНО з відділення технічної та професійної освіти. Була прихильницею запровадження ручної праці, зокрема рукоділля, як предмета загальноосвітньої школи. Авторка праць з історії розвитку школи і педагогіки в Західній Європі та Америці.

¹⁷² Краткий отчет о первых... С. 30.

¹⁷³ Там само. С. 32.

Заплановану культурно-освітню програму для слухачів педагогічних курсів було повністю реалізовано. Курсисти відвідали музей Київської духовної академії, де для них провів екскурсію його блюститель (зберігач), професор М.І. Петров¹⁷⁴, спеціально прибулий до Києва. Огляд експозиції Міського музею старожитностей і мистецтв здійснено під керівництвом директора установи М.Ф. Біляшівського.

Варто наголосити, що влітку 1906 р. Київ фактично перетворився на своєрідний центр освітньо-методичних заходів («педагогічну Мекку»). Невдовзі після завершення перших загальногубернських курсів для народних учител(ів)/ьок, організованих Київським земством, у місті розпочали роботу аналогічні фахові курси, підпорядковані відомству Св. Синоду. Така концентрація педагогічних заходів засвідчувала підвищений інтерес громадськості і державних інституцій до модернізації початкової освіти і професійного зростання вчителства.

Курси для вчителів церковнопарафіяльних шкіл Південно-Західного краю відбувалися в Києві протягом 3 липня — 8 серпня 1906 р. і мали міжрегіональний характер. Окрім педагогів із Київської, Волинської та Подільської губерній, до участі долучилися представники Катеринославської, Харківської, Херсонської, Полтавської, Бессарабської та Курської губерній — загалом понад 200 осіб. Усі слухачі були забезпечені гуртожитком, безкоштовним харчуванням і необхідним навчальним приладдям. Відкриття курсів відбулося урочистим молебнем у Києво-Печерській лаврі, який звершив митрополит Київський і Галицький Флавіан¹⁷⁵.

Програма занять була диференційована відповідно до типу шкіл, які представляли прибулі педагоги. Для вчителів двокласних і другокласних шкіл передбачалися лекції з природознавства на базі церковно-учительської школи на Лук'янівці, тоді як учителі однокласних шкіл слухали курс загальноосвітніх дисциплін в аудиторіях Києво-Софійського духовного училища. Вступну лекцію природничого циклу прочитав викладач Пажеського корпусу Я.Г. Ковальський, акцентувавши увагу на складнощах викладання фізики в умовах відсутності спеціально обладнаних кабінетів у початкових школах, і продемонстрував методи і можливості навчання учнів фізичним явищам за допомогою використання саморобних наочних приладів. Загальноосвітній курс для вчителів однокласних шкіл Київської єпархії відкрив професор І.О. Сікорський лекцією з педагогічної психології. Учений ознайомив слухачів із найновішими підходами до вивчення психічних процесів особистості¹⁷⁶. Культурно-просвітницький супровід курсів підвищення професійної кваліфікації вчителів церковнопарафіяльних шкіл включав наукові екскурсії Києвом і його околицями, а також літературно-вокальні вечори, що сприяли розширенню світогляду педагогів та їхніх мистецьких уподобань.

Накопичений досвід проведення подібних заходів у попередні роки сприяв подальшому вдосконаленню програм підвищення фаховості вчителів народних училищ. Так, структура Київських короткострокових педагогічних курсів 1910 р. для вчителів церковнопарафіяльних шкіл, які працювали з 14 червня до 16 липня, охоплювала як теоретичну складову — лекції з історії педагогіки, теорії співів, так і практичну — заняття з методики

¹⁷⁴ Петров Микола Іванович (1840–1921) — літературознавець, історик, археолог, етнограф, краєзнавець, музейний і громадський діяч. Уродженець Костромської губ., із сім'ї священнослужителя. Скінчив Костромську духовну семінарію, Київську духовну академію (1865). Не бажаючи прийняти духовний сан, викладав словесність у Волинській духовній семінарії. Доктор богослов'я (1875), професор Київської духовної академії по кафедрі теорії словесності, історії російської літератури; доктор російської мови і словесності Харківського ун-ту (1904). З 1872 — секретар Церковно-археологічного товариства при Київ. духовній академії; очолював створений т-вом Церковно-археологічний музей. З 1916 — член-кореспондент Петроградської АН. Дійсний член УАН (1918). Досліджував українську літературу, археологію, етнографію, образотворче мистецтво.

¹⁷⁵ Открытие педагогических курсов для учителей церковно-приходских школ в Киеве. *Киевлянин*. 6 июля 1906. № 184. С. 3

¹⁷⁶ Там само.

з російської та церковнослов'янської мов, арифметики, чистописання й виразного читання, організації шкільного хору і військової гімнастики¹⁷⁷. Додатково для курсантів було прочитано цикл лекцій із медичної гігієни, зосереджений на найбільш поширених серед сільських дітей інфекційних захворюваннях шкіри. Цей блок представив професор Варшавського університету, доктор медицини П.В. Нікольський¹⁷⁸, підкресливши практичну важливість медико-санітарних знань для педагогів початкових шкіл.

Керівництво педагогічними курсами здійснював Київський єпархіальний наглядач церковнопарафіяльних шкіл М. А. Білогорський, інспектором був Київський повітовий наглядач священик П. Головков. Запрошеними викладачами на курсах були провідні фахівці: професор Київської духовної академії М. Гроссу (історія педагогіки), Г. І. Матковський (виразне читання), І. І. Апполонов (церковні співи), А. Д. Львов (теорія співів і хоролий спів), Звенигородський повітовий наглядач священик М. Безвенгліньський (методика арифметики), П. Головков (методика російської та церковнослов'янської мов), а також відставний полковник Висоцький (військова гімнастика). При курсах функціонувала зразкова початкова школа з трьома відділеннями, у якій навчалося 25 дітей обох статей під керівництвом учителя Борисо-Глібської двокласної церковнопарафіяльної школи Подласова. Вона забезпечувала курсистам можливість опанувати практичні аспекти шкільної роботи і спостерігати методичний досвід колег.

Фінансування Київських педагогічних курсів учителів церковнопарафіяльних шкіл становило окремий важливий організаційний блок. Загальний бюджет у розмірі 3785 руб, виділений Училищною радою при Св. Синоді, покривав проживання 100 педагогів у гуртожитку, оплату їхнього проїзду в обидва напрями, винагороду інспектора курсів і його двох помічників, заробітну плату викладачам, закупівлю навчального приладдя, улаштування бібліотеки та забезпечення наочності¹⁷⁹. Такий фінансовий масштаб засвідчував прагнення духовного відомства підвищити якість підготовки шкільних кадрів у регіоні.

На Київські педагогічні курси 1910 р. було офіційно запрошено 100 учителів однокласних церковних шкіл губернії. Проте потреба в підвищенні кваліфікації виявилася значно ширшою. До початку роботи курсів надійшла значна кількість заяв від учител(ів)ок не лише Київської, а також Харківської, Катеринославської і Волинської губерній щодо їхнього зарахування. Через обмеженість місць більшості претендентів довелося відмовити. Водночас на відкриття курсів прибуло близько 40 добровільних слухачів із Київської губернії, серед яких — 15 учительок церковнопарафіяльних шкіл¹⁸⁰. Такий особистий інтерес свідчив про високий запит на фахове вдосконалення серед педагогів і про зростання усвідомлення ними своєї професійної місії.

З огляду на виявлене прибулими педагогами прагнення поглибити фахову підготовку та усвідомлюючи актуальність підвищення професійного рівня вчителів церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії, адміністрація курсів дозволила відвідувати заняття всім охочим. Ба більше, єпископ Чигиринський, голова Київської училищної ради владика Павло надав учителькам місце для проживання в монастирському готелі Михайлівського монастиря. У підсумку на момент відкриття курсів кількість слухачів становила 143 особи, серед яких 17 учительок та 126 учителів. Із них 101 педагог був скерований на навчання коштом держави, решта — прибула за власні кошти. Окрім того, виявили бажання долучи-

¹⁷⁷ Киевские краткосрочные педагогические курсы для учителей церковно-приходских школ в 1910 году с 14 июня по 16 июля. Киев: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1911. С. 5.

¹⁷⁸ Нікольський Петро Васильович (1858–1940) — дерматолог, доктор медицини, професор. Уродженець Тамбовської губ., із сім'ї священика. Скінчив медичний факультет Київського ун-ту (1884). Працював у клініці шкірних і венеричних хвороб медичного факультету Київського ун-ту (1884–1899); професор Варшавського ун-ту (1899–1915); завідувач клініки шкірних і венеричних хвороб університету в Ростові-на-Дону (1915–1930).

¹⁷⁹ Киевские краткосрочные педагогические... С. 8.

¹⁸⁰ Там само. С. 6.

тися до занять дев'ятеро випускників дяківського класу при Михайлівському монастирі, більшість із яких уже мали кваліфікацію вчителя церковнопарафіяльної школи і певний досвід педагогічної діяльності.

Організатори курсів також здійснили попереднє обстеження цільової аудиторії. За тривалістю педагогічної роботи в народних училищах слухачі розподілялися так: 98 осіб мали стаж до п'яти років, 45 — понад п'ять¹⁸¹. Отже, основний масив (68,5%) становили вчителі з порівняно невеликим досвідом. Для них особливо важливими були опанування дидактичних методик, ознайомлення з новими підходами до викладання і професійне спілкування з колегами й наставниками.

Слід зазначити, що серед учителів церковнопарафіяльних шкіл Київської єпархії зберігалася значна частка осіб без системної педагогічної освіти: чимало з них отримували кваліфікацію вчителя через складення скороченого іспиту¹⁸². Опанувавши шкільну справу переважно практичним шляхом, вони недостатньо володіли сучасними методами навчання в початковій школі і не мали належних уявлень з історію розвитку педагогічних ідей. За таких умов підвищення фахової підготовки було для них вкрай необхідним.

Загалом, упродовж місяця роботи Київських педагогічних курсів учителі прослухали 204 теоретичні та практичні заняття відповідно до затвердженої програми і провели по три–чотири пробні уроки з кожного навчального предмета¹⁸³.

Перехід до реалізації загальнодержавного плану запровадження загальної початкової освіти (1908) зумовив зростання потреби у кваліфікованих педагогічних кадрах. Це стало поштовхом до посилення суспільної уваги до вчительських курсів, які поступово перетворювалися на вагомий складову просвітницької діяльності громадських інституцій. Як один із важливих напрямів популяризації наукових знань і новітніх педагогічних концепцій, ці курси розглядали як ефективний засіб удосконалення шкільної організації і підвищення якості навчально-виховної роботи¹⁸⁴.

У 1908 р. Київське губернське земство, діючи відповідно до загальнодержавної освітньої політики, розробило мережу початкових навчальних закладів губернії. Для забезпечення системи необхідними кадрами земство фінансувало 66 стипендій для вихованців учительських семінарій і організовувало літні повторювальні курси для працюючих педагогів¹⁸⁵.

Важливу роль у впровадженні загальної початкової освіти відігравали також органи міського самоврядування. Київська міська управа подала до Міністерства народної освіти проєкт розвитку початкової шкільної мережі з детальним фінансовим планом, розрахованим на 12 років (1909–1920). На той час поза школою в Києві перебувало 12 165 дітей — майже половина (49%) молоді шкільного віку. Для забезпечення доступності освіти передбачалося щороку відкривати приблизно 20 нових класо-комплектів¹⁸⁶. Паралельно міське самоврядування Києва розробило окремий план шкільного будівництва, який передбачав щорічне зведення приміщень для 32–52 класо-комплектів.

Показовими в цьому контексті є і гендерні параметри вчителів початкових шкіл регіону як сільських, так і міських. Загальною тенденцією модерної доби стала позитивна динаміка зростання вчительок у всіх типах початкових училищ. Якщо наприкінці XIX ст. у початкових школах¹⁸⁷ дев'яти губерній Наддніпрянщини працювало 9144 вчителі, де частка жінок дорівнювала 42,2%, то у 1914 р. у закладах початкової освіти загальна чисельність учителів становила 20353 особи, серед яких жінки склали 62,4%. У Київському навчаль-

¹⁸¹ Там само. С. 8.

¹⁸² Там само. С. 3.

¹⁸³ Там само. С. 9.

¹⁸⁴ Звягинцев Е. Летние учительские курсы. *Вестник воспитания*. 1912. № 3. С. 128.

¹⁸⁵ Краткий очерк деятельности Киевского губернского... С. 5.

¹⁸⁶ Подготовительные работы по введению всеобщего обучения. Спб., 1908. Вып. 2. С. 27.

¹⁸⁷ Йдеться тільки про заклади початкової освіти, підпорядковані Міністерству народної освіти.

ному окрузі зростання чисельності вчительок у сільських школах з 1880 по 1911 рр. ще помітніше: у Волинській губернії — з 6 до 25,5%, у Подільській — з 4,2 до 40,3%, у Київській — з 2,8 до 30,1%, у Полтавській — з 24,6 до 61,2%, у Чернігівській — з 29,2 до 57%¹⁸⁸. Протягом 1907–1911 рр. чисельність учительок у земських школах Київській губернії зросла з 30 до 41%.

Київське губернське земство наголошувало, що відвідування вчителями літніх курсів є не лише корисною підтримкою, а й необхідною умовою збереження належного рівня їхньої професійної підготовки¹⁸⁹. Визнавалося, що слухання загальноосвітніх і спеціальних лекцій сприяє глибшому розумінню сучасних педагогічних завдань та інтелектуальних викликів епохи, а розширення світогляду позитивно впливає на якість повсякденної роботи вчителя. Підкреслювалося, що шкільна справа не може розвиватися без постійної самоосвіти педагогів, а систематичне підвищення кваліфікації є необхідною умовою удосконалення навчального процесу¹⁹⁰.

У 1911 р. з ініціативи Київського фребелівського товариства після п'ятирічної перерви в Києві знову було організовано загальноосвітні курси для вчителів. Їх метою було ширше, ніж раніше, сприяти професійному вдосконаленню педагогів земських шкіл. Однак обмеженість бюджетних асигнувань на відрядження та матеріальну допомогу педагогам дала змогу задовольнити менше половини поданих заяв. Із 138 осіб, які виявили бажання підвищити кваліфікацію, оплатили відрядження лише 47,8%¹⁹¹. Фінансування включало компенсацію проїзду (10–40 руб) та 10 руб за участь у курсах. Загалом у роботі курсів узяли участь 520 педагогів.

Паралельно органи місцевого самоврядування запроваджували систематичний моніторинг кадрового складу народних учителів. Так, Київське губернське земство у 1911 р. встановило, що серед 429 педагогів земських шкіл 32,4% хоча б раз відвідували фахові курси. Показово, що серед учителів цей показник становив 40,4%, тоді як серед учительок — лише 21,2%¹⁹². На 1913 р. контингент народних учителів Київської губернії налічував 3323 особи¹⁹³. Дослідження їхнього освітнього рівня зафіксувало дані щодо 2554 педагогів: 51,9% із них мали недостатню фахову підготовку. Понад чверть (28,3%, або 724 особи) протягом 1908–1912 рр. проходили курси підвищення кваліфікації, причому 77,3% із них навчалися саме на фахових курсах у Києві¹⁹⁴.

Питання фаховості вчителів на з'їздах із питань освіти початку XX ст.

Проблему недостатньої підготовленості вчителів на Київщині порушували і на Першому загальноземському з'їзді з питань народної освіти (16–30 серпня 1911 р.). Серед причин такої ситуації називали обмежену кількість педагогічних навчальних закладів у регіоні: у 1909 р. у Київській губернії діяла лише вчительська семінарія у Коростишеві та дворічні педагогічні курси при міських училищах в Умані та Василькові. На 1911 р. передбачалося відкриття в Києві жіночої вчительської семінарії імені К.Д. Ушинського, на утримання якої земство планувало виділяти 3000 руб щорічної субсидії та 4500 руб на стипендії вихованкам¹⁹⁵. При цьому інформація щодо організації літніх учительських курсів і педагогічних з'їздів у регіоні залишалася обмеженою для широкого загалу.

¹⁸⁸ Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2001. С. 105–106.

¹⁸⁹ Отчет о земских школах и земских внешкольных просветительных мероприятиях в Киевской губернии за 1911 год. Киев: Тип. университета, 1913. С. 24.

¹⁹⁰ Звягинцев Е. Летние учительские курсы. ... С. 72.

¹⁹¹ Підраховано за: Отчет о земских школах и земских внешкольных ... С. 25.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Обзор начального народного образования в Киевской губернии за 1912 год. Киев: Тип. Круглянского, 1914. С. 50.

¹⁹⁴ Там само. С. 54.

¹⁹⁵ Народное образование в Юго-Западном крае. Заключительный том трудов съезда по народному образованию. Москва: Печатня С.П. Яковлева, 1912. С. 288.

Перший загальноземський з'їзд висловив підтримку запровадженню загального обов'язкового навчання, утвердженню загальноосвітнього напрямку школи і праву викладання рідною мовою в місцевостях із багатомовним неросійським населенням. На з'їзді ухвалено низку постанов, що стосувалися змісту та методики викладання окремих предметів, застосування наочних засобів, а також матеріального становища і професійної підготовки вчителів.

Запровадження в державі загальної початкової освіти та відповідне зростання потреби у фахово підготовленому вчительському персоналі зумовили те, що питання підготовки педагогічних кадрів і підвищення кваліфікації вже працюючих учителів стало одним із найважливіших завдань земств у сфері просвітницької діяльності¹⁹⁶. У численних доповідях, представлених на засіданнях загальноземського з'їзду, наголошувалося на необхідності планомірної та широкомасштабної діяльності земств у цій галузі. Одним із ключових положень став заклик до створення, поряд з учительськими семінаріями, спеціальних педагогічних курсів для осіб, які мали загальну середню освіту та прагнули працювати у народній школі. Водночас підкреслювалося, що підготовку вчителів не можна обмежувати окремими заходами; натомість потрібно розробити цілісний освітній план і забезпечити його систематичне здійснення. Таке завдання, на думку учасників з'їзду, слід було доручити губернським земствам.

З'їзд окреслив також основні вимоги до народного вчителя. Серед них — наявність повної загальної середньої освіти, теоретична та практична педагогічна підготовка, сформована професійна самостійність, прагнення до самоосвіти й удосконалення методів навчання, чутливість до суспільних потреб, повага як до розумової, так і до фізичної праці, любов до природи, а також володіння навичками малювання, співу, музики й ручної праці¹⁹⁷.

Учасники першого загальноземського зібрання одностайно вважали, що для осіб із середньою освітою, які бажали присвятити себе роботі в початковій школі, найбільш доцільним є створення спеціальних педагогічних курсів. Ці курси визнавалися єдиним типом освітньої інституції, здатної за відносно короткий термін забезпечити значну кількість кваліфікованих учителів¹⁹⁸. Разом із тим підкреслювалося, що серйозною перешкодою для якісної організації таких курсів є недостатня кількість фахових викладачів і відсутність дієвих механізмів їх підготовки.

У цьому контексті бажаним вважалося створення кожним губернським земством місцевого педагогічного центру в складі вчительської семінарії і педагогічних курсів¹⁹⁹. Спільна діяльність цих закладів мала забезпечити розроблення теоретичних засад підготовки народних учителів, а також сприяти земствам в організації короткострокових курсів і інших форм підвищення кваліфікації.

У питаннях організації постійних педагогічних курсів для підготовки вчителів з'їзд визнав за доцільне відкривати як жіночі, так і змішані курси з нормативною тривалістю навчання два роки²⁰⁰. До них пропонувалося зараховувати: без іспитів — осіб, які скінчили середній навчальний заклад; за загальним іспитом — претендентів без повної середньої освіти; за спеціальним іспитом — учителів народних училищ без середньої освіти, але зі стажем роботи не менше трьох років.

Для осіб із середньою освітою і педагогічним стажем понад три роки передбачалася можливість навчання за скороченою річною програмою. У навчальних планах курсів поряд із спеціально-педагогічними предметами пропонувалося включати низку загально-

¹⁹⁶ Чарнолуский В.И. Вопросы народного образования на Первом общеземском съезде. СПб.: Знание, 1912. С. 98.

¹⁹⁷ Там само. С. 99.

¹⁹⁸ Там само. С. 100.

¹⁹⁹ Там само. С. 101.

²⁰⁰ Там само. С. 103.

освітніх дисциплін, водночас уникаючи надмірної багатопредметності. За своїм спрямуванням курси мали готувати вчителів для народних шкіл із чотири- та шестирічним терміном навчання²⁰¹.

Підсумком роботи Першого загальноземського з'їзду з питань народної освіти стало ухвалення низки постанов щодо підготовки викладацького персоналу для вчительських семінарій і педагогічних курсів. Наголошувалося, що педагоги цих установ повинні мати вищу освіту за відповідною спеціальністю. Для забезпечення якісної підготовки такого персоналу пропонувалося: по-перше, створити при університетах повноправні кафедри педагогіки й організувати при них педагогічні семінарії; по-друге, заснувати вищі педагогічні інститути, призначені для спеціально-педагогічної підготовки осіб з вищою освітою.

Для розширення професійних знань працюючих учителів передбачалося сформувати комплексну систему заходів. Серед них: регулярні порайонні та повітові наради педагогів; щорічні загальноповітові зібрання тривалістю один тиждень за участю представників місцевого самоврядування та фахівців-педагогів; повітові педагогічні курси; губернські й повітові загальноосвітні курси; створення в кожній губернії спеціальної інституції, до складу якої входили б представники земств, місцеві вчителі й науковці та яка відповідала б за організацію зазначених курсів; а також проведення столичних і центральних літніх учительських курсів із наданням учителям земської допомоги на їх відвідування²⁰².

У зв'язку зі зростанням кількості різновидів фахових курсів для вчителів було започатковано видання спеціального періодичного органу — «Відомості постійної комісії з організації курсів для вчителів» («Известия постоянной комиссии по устройству курсов для учителей») під редакцією Я.І. Душечкіна.

Учасники загальноземського з'їзду з народної освіти дійшли висновку, що чинне на той час законодавство про педагогічні курси — передусім Правила про педагогічні курси (1875) і застосування до них положень Закону від 4 березня 1906 р. — більше не відповідало вимогам сучасного освітнього розвитку. У зв'язку з цим було рекомендовано розпочати підготовку нового положення про педагогічні та загальноосвітні курси для вчителів²⁰³. Прогресивна громадськість наполягала на необхідності перегляду чинних нормативних актів, зокрема відмови від принципу «цілковитої обов'язковості» занять для «вчителів, учительок і учительських кандидатів» (п. 15 Правил 1875 р.). Натомість пропонувалося надати процесу навчання на курсах більш вільний, зацікавлений характер, який би стимулював природну мотивацію слухачів²⁰⁴.

Відповідно до Правил 1875 р., педагогічні курси призначалися передусім для «малопідготовлених учителів і учительок народних училищ». Проте на початку ХХ ст. до складу слухачів дедалі частіше входили особи з повною середньою освітою, чий загальноосвітній рівень інколи перевищував підготовку випускників учительських семінарій. Ця нова категорія курсистів потребувала ґрунтовніших предметних лекцій, що, своєю чергою, вимагало залучення до роботи курсів провідних фахівців з окремих галузей науки²⁰⁵.

Показовим є досвід курсів Київського фребелівського товариства, на яких працювали спеціалісти з педагогіки та педагогічної психології, історії російської літератури, методики російської мови, арифметики, природознавства, а також фахівці з методики викладання історії та інших дисциплін. На основі аналізу діяльності тогочасних курсів були вироблені узагальнені рекомендації щодо їх удосконалення. Серед них — посилення практичної підготовки вчителів шляхом організації поряд із лекціями: лабораторних занять з при-

²⁰¹ Там само.

²⁰² Там само. С. 104.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Афанасьев П.О. К пересмотру «правил о временно-педагогических курсах для народных учителей и учительниц народных училищ». *Вестник воспитания*. 1915. № 8. С. 217.

²⁰⁵ Там само. С. 215.

родознавства, фізики та хімії; показових екскурсій у природні ландшафти, до історичних пам'яток, виробничих підприємств і майстерень; практичних занять для ознайомлення з дитячою, навчальною та народною літературою, а також з наочними посібниками з різних галузей шкільного знання; бесід керівників курсів зі слухачами щодо методики художнього й історичного читання; занять, спрямованих на вивчення природи та особливостей місцевого життя. Такі підходи мали забезпечити поєднання теоретичної й практичної складової підготовки та відповідність курсів потребам народної школи початку XX ст.

Статус Києва як університетського центру значно полегшував залучення висококваліфікованого науково-педагогічного персоналу для читання лекцій на вчительських курсах. Завдяки фінансовій та організаційній підтримці Київського губернського земства стало можливим систематичне запрошення фахівців-керівників, що забезпечувало належний рівень викладання. Ілюстративним прикладом земської діяльності може слугувати кошторис останнього передвоєнного року. На грудневій сесії 1913 р. Київське губернське земство, у межах фінансування народної освіти, ухвалило такі асигнування на підвищення кваліфікації педагогів:

- 3000 руб. — учительській жіночій семінарії імені К.Д. Ушинського в Києві (на оренду приміщення);
- 900 руб. — на утримання Уманських педагогічних курсів;
- 2000 руб. — на організацію педагогічних курсів у Києві;
- 4800 руб. — на допомогу вчителям і вчителькам земських шкіл, відрядженим на курси (зокрема і на курси при Коростишівській учительській семінарії). Училищна комісія супроводила це рішення приміткою: просити повітові земства витрачати відпущені кошти за призначенням, «оскільки відомі випадки, коли вчителі на курси не їздили»;
- 900 руб. — на утримання педагогічних курсів при Білоцерківському міському чотирикласному училищі.

До цих бюджетних призначень училищна комісія Київського губернського земства додала загальне застереження, що у зв'язку з планованим урядом відкриттям учительських семінарій фінансова підтримка педагогічних курсів з боку земства матиме тимчасовий характер і надаватиметься лише до початку роботи семінарій²⁰⁶. Очікувалося, що систематична земська підтримка сприятиме формуванню постійного складу компетентних лекторів, забезпеченню педагогічних курсів необхідними навчально-методичними засобами і розвитку змісту фахового вдосконалення відповідно до реальних потреб народних учителів, рівня їхньої підготовки та специфіки місцевих умов.

Останнім масштабним представницьким форумом освітян регіону в добу пізньої імперії став Київський педагогічний з'їзд, що відбувся 12–19 квітня 1916 р. У його роботі взяли участь 260 делегатів. Серед учасників були представники всіх навчальних закладів Київського навчального округу (по одному від кожної інституції), законовчителі гімназій, шкільні лікарі, члени попечительської ради, директори гімназій, реальних і технічних училищ, завідувачі пансіонів-притулків, голови педагогічних рад, начальниці та делегати від рад жіночих гімназій, а також керівники батьківських комітетів²⁰⁷. Таким чином, з'їзд охопив широкую професійну аудиторію, що представляла основні ланки середньої освіти регіону.

Програмою з'їзду передбачено обговорення комплексу питань, пов'язаних із виховною функцією школи: взаємодія сім'ї та навчального закладу; роль педагогічного персоналу у формуванні особистості; розвиток волі та характеру як пріоритетне завдання виховання; релігійно-моральний вплив школи; виховна роль навчання; фізичне виховання у зв'язку з морально-етичною підготовкою. Загалом було подано 100 доповідей, із яких безпосередньо заслухано та обговорено 38.

²⁰⁶ Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1913 г. (12–17 декабря). Киев: Тип. К. Круглянского, 1914. С. 20.

²⁰⁷ Киевский педагогический съезд 12 — 19 апреля 1916 г. *Вестник воспитания*. 1916. № 6. С. 103

У вступному слові попечитель Київського навчального округу І.А. Базанов окреслив стратегічне завдання зібрання — виробити засади реформування середньої школи, яка має виховувати молоді покоління, «міцні тілом і духом». Професор В.В. Зеньковський²⁰⁸, продовжуючи дискусію, звернув увагу на системні хибі шкільної справи. На його переконання, школа надмірно зосереджена на навчанні як передачі знань і недостатньо — на вихованні особистості. Педагог підкреслив, що освітня практика нерідко ґрунтується на застарілих і формалізованих уявленнях, які стримують розвиток самостійності й ініціативності школярів²⁰⁹. Навчання ж, на його думку, має приносити «радість творчості», адже мета учіння полягає не (с)тільки в його результатах і накопиченні знань, а у формуванні внутрішнього інтелектуального зростання здобувачів.

Обмірковуючи напрями реформування шкільництва, учасники з'їзду не оминули в дискусіях і головного суб'єкта навчально-виховного процесу — вчителя, його ролі і становища. Делегати наголошували на необхідності «розкріпачення вчителя», послаблення адміністративного тиску й надання школярам і педагогічному колективу ширшої автономії в організації шкільного життя²¹⁰. У контексті пошуку нової моделі освіти пропонувалося відмовитися від знаннево-репродуктивних підходів і спрямувати виховання на формування активного громадянина, здатного до практичної діяльності. Як підсумував один із виступів, «школа має готувати не ерудита, а суспільно корисного діяча»²¹¹.

Відомий педагог В.П. Науменко²¹² акцентував, що успішність будь-якої реформи залежить від авторитету школи і довіри до неї з боку громади. Він вважав необхідним розширити повноваження педагогічних рад закладів освіти, зокрема у питаннях добору директорів і вчителів²¹³. Такий підхід, на його думку, мав сприяти підвищенню професійного рівня вчительства і зміцненню морального клімату в навчальних закладах.

Учасники з'їзду ґрунтовно міркували над фаховою підготовкою вчителів для нової реформованої школи. У доповіді «Учитель як вихователь, його правове становище» М.В. Сімашкевич акцентував, що університетська підготовка не забезпечує достатньої професійної зрілості майбутніх учителів, тому випускники мали б проходити додаткове навчання у спеціальних педагогічних інституціях²¹⁴.

Він обстоював необхідність дворічної практики при школі, як умови затвердження на посаді вчителя, і наголошував на важливості підвищення фаховості викладачів закладів

²⁰⁸ Зеньковський Василь Васильович (1881–1962) — релігійний філософ, богослов, психолог, педагог, церковний і громадський діяч. Уродженець Проскурова, із сім'ї священника. Навчався на фізико-математичному ф-ті, потім — історико-філологічному ф-ті Київського ун-ту. Читав курс загальної і дитячої психології в Київському ун-ті (1910); викладав вступ до філософії та дитячу психологію на Київських ВЖК. Директор Інституту дошкільного виховання (1912), при якому відкрив український відділ (1917); директор Київського Фребелівського педагогічного ін-ту (1914). Після захисту дисертації (1915) професор кафедри філософії Київського ун-ту. Міністр віросповідань в уряді П. Скоропадського. Емігрував до Югославії (1919), викладав у Белграді; потім — до Франції, працював у Паризькому богословському інституті (1926), прийняв сан священника (1942).

²⁰⁹ Киевский педагогический съезд 12 — 19 апреля 1916 г. *Вестник воспитания*. 1916. № 6. С. 104.

²¹⁰ Там само. С. 106.

²¹¹ Там само. С. 108.

²¹² Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — педагог, філолог, громадський діяч, журналіст. Уродженець м. Новгород-Сіверський, батько — директор місцевої гімназії. Скінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту (1873). Працював гімназійним учителем, викладачем словесності Другої київської гімназії, колеґії Павла Галагана, кадетському корпусі, жіночих гімназіях. Як досвідчений учитель-практик і методист-новатор, постійно вів заняття на літніх учительських курсах. Заснував приватну чоловічу гімназію (1905). Активний учасник українського національного життя і громадського руху в Києві; член київської «Старої громади», Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; київської «Просвіти»; редактор часопису «Київська старовина» (1893–1906). Тимчасовий очільник УЦР (березень 1917); міністр освіти в останньому уряді гетьмана П. Скоропадського.

²¹³ Киевский педагогический съезд 12 — 19 апреля 1916 г... С. 111.

²¹⁴ Там само. С. 112.

середньої освіти у формі закордонних науково-педагогічних стажувань, участі в курсах і з'їздах. З метою підтримання професійного й фізичного ресурсу педагогів він пропонував надавати викладачам після 12–15 років служби оплачувану тривалу відпустку. Показово, що подібну ідею — вберегти вчителя від професійного вигорання — висловлено попечителем Київського навчального округу М.І. Пироговим ще в 1858 р.

У виступі «Педагогічна підготовка вчителя» І.І. Семенов констатував, що університетська освіта зорієнтована переважно на формування навичок наукової праці, однак не забезпечує методичної підготовки до роботи з учнівською молоддю²¹⁵. Він обґрунтував потребу створення спеціальних педагогічних установ з окремими курсами — анатомії, фізіології, гігієни, предметних методик. При цих інституціях, за задумом доповідача, мали діяти зразкові середні школи, де найкращі педагоги забезпечували б практичне навчання студентів. Майбутні вчителі повинні були не лише проводити пробні уроки й обговорювати їх у колі колег, а й опановувати новітні методики навчання і виховання. Для викладачів із досвідом передбачалися повторювальні курси, а для підвищення ефективності педагогічної праці — об'єднання у професійні товариства, створення спеціалізованих періодичних видань і організація науково-методичних форумів (курсів і з'їздів)²¹⁶.

У доповіді В.М. Артоболевського «Природничо-наукові екскурсії в системі середньої освіти і виховання» було представлено екскурсійний план Київського навчального округу, укладений комісією вчителів природознавства, географії, фізики і хімії для шкіл Києва²¹⁷. Педагог пропонував централізувати керівництво екскурсійною діяльністю в Києві з метою підвищення її організованості й ефективності.

Підсумком діяльності Київського педагогічного з'їзду 1916 р. стала ухвалена резолюція, у якій визначено ключові напрями реформування середньої освіти в державі. Зокрема, пункт 27 передбачав розширення складу педагогічних рад за рахунок представників батьківських комітетів, земств і міських самоврядувань та надання їм права обирати кандидатів на вакантні викладацькі посади (із подальшим затвердженням адміністрацією округу). Пункт 29 фіксував вимогу обов'язкової спеціальної педагогічної підготовки для всіх, хто прагнув присвятити себе викладацькій діяльності у середній школі²¹⁸.

На 1917 р. училищний відділ Київського губерньського земства окреслив низку заходів, спрямованих на підвищення кваліфікації педагогів: організацію літніх курсів із позашкільної освіти, проведення повторювальних занять для вчителів народних шкіл, облаштування майстерні з виготовлення наочних посібників та книжкового складу. Однак революційні події лютого — березня 1917 р. істотно коригували ці плани: пріоритетом стала підготовка курсів українознавства й забезпечення навчальних закладів посібниками українською мовою²¹⁹. У травні того ж року замість запланованих повторювальних курсів для народних учителів «Українське товариство шкільної освіти» організувало підготовчі заняття для лекторів, які мали працювати на вчительських курсах при повітових земствах²²⁰.

Важливим напрямом діяльності стала організація спеціалізованої педагогічної бібліотеки, роботу над якою розпочато ще восени 1916 р. Її фонди призначалися для вчителів початкових шкіл губернії і мали забезпечити доступ до сучасної навчально-методичної літератури. Крім того, у 1917 р. земство планувало видати оновлений каталог просвітницької літератури з урахуванням новітніх напрацювань педагогічної науки²²¹.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само. С.113.

²¹⁷ Там само. С.119.

²¹⁸ Там само. С.130.

²¹⁹ Краткий очерк деятельности Киевского губернского ... С. 8.

²²⁰ Там само. С. 9.

²²¹ Там само. С. 11.

* * *

Досвід взаємодії громадськості і державних інституцій, накопичений у Києві протягом другої половини XIX — початку XX ст., сприяв формуванню розгалуженої системи підготовки і вдосконалення педагогічних кадрів для закладів середньої та початкової освіти, які почасти функціонують в Україні до нині. Стрижневим вектором, заданим попечителем Київського навчального округу М. І. Пироговим на зорі освітніх реформ, стало послідовне утвердження практико-педагогічної складової підготовки майбутніх і вже працюючих учителів. Об'єднаними зусиллями місцевої і центральної влади, освітнього і духовного відомства, просвітницьких товариств, небайдужої громадськості і багатотисячної когорти рядових педагогів було витворено ефективні форми фахового зростання учителів — від з'їздів, курсів, конференцій і нарад до виставок та екскурсій.

В умовах імперської ієрархії саме периферія — зокрема Київський навчальний округ — став простором активного громадського опору пасивності державних структур: місцеві ініціативи компенсували кадровий дефіцит, низьку кваліфікацію педагогів і брак навчально-методичного забезпечення. Освітні практики Київського навчального округу віддзеркалювали постколоніальну асиметрію між метрополією і регіоном: з одного боку, регулятивні обмеження (правила про курси, цензуру тем з'їздів, контроль з боку інспекторів) конструювали залежність учительства від імперської адміністрації; з другого — саме на рівні місцевих спільнот, громадських об'єднань і міських/земських самоврядувань формувалася альтернативний освітній дискурс, зорієнтований на модернізацію початкової школи та підвищення соціального статусу народного вчителя. Запровадження педагогічних курсів, учительських з'їздів, педагогічних музеїв і виставок шкільної наочності засвідчувало формування локальної освітньої агентивності в Україні, що відбувалася попри бюрократичні обмеження імперських органів влади — Міністерства народної освіти і Св. Синоду. Київське земство і громадські інституції фактично виступили альтернативним центром освітньої політики з формування модерної професійної культури вчителя, започаткувавши механізми горизонтальної взаємодії педагогів, обміну досвідом та інтеграції міжнародних методичних інновацій.

Значущим чинником вивищення суспільного авторитету народного вчителя стали цілеспрямовані зусилля з удосконалення освітньо-кваліфікаційного рівня і престижності педагогічної праці у початковій школі. Практика довела результативність щорічних педагогічних курсів, які не лише поглиблювали фахові знання, а й сприяли розвитку методичної майстерності, підтримували інтерес учителів до обраної професії. Заходи з підвищення кваліфікації вчителів із локацій фахового зростання перетворювалися на простір культурної й інтелектуальної суб'єктності педагогів, що забезпечило формування стабільного підґрунтя для модернізації шкільництва і зміцнення авторитету педагогічної корпорації в регіоні. Участь учительок у фахових курсах, стрімке зростання жіночої присутності в початковій школі, становлення професійної ідентичності народного вчителя й інтерес до національного питання (зокрема — української мови) засвідчують розширення соціальних практик, які виходили за межі імперських нормативів. Реформаційні процеси аналізованого періоду визначили засадничі напрями професіоналізації вчителя, започаткували поступове формування автономного національного шкільного дискурсу, який у майбутньому стане одним з ключових елементів постколоніального переосмислення освітнього розвитку в Україні.